

ENDÜLÜS MENŞELİ BAZI BİLİM ADAMLARININ OSMANLI BİLİMİNE KATKILARI*

EKMELEDDİN İHSANOĞLU

İlk kuruluş safhasından başlayarak genişlemesi ve güçlenmesi dönemlerinde Osmanlı Devleti, toprakları dışındaki bilim adamları için çekim merkezi olmuştur. Osmanlıların Anadolu ve Rumeli'deki ilk kurduğu medreselere İslâm dünyasının eski kültür ve bilim merkezlerinden birçok ilim adamı gelip çalışmış ve Osmanlı bilim literatürünü zenginleştirmiştir. Taşköprülüzâde'nin ilk Osmanlı ülemasının biyografilerini ihtiva eden *Şaka'ik* adlı eseri ve onun zeyilleri bunun birçok örneğini ortaya koymaya elverişli kaynaklardır. Ancak bu örnekler daha çok İran-Turan ile Şam-Mısır eksenleri üzerinde Anadolu ve Rumeli'ye gelip giden ilim adamlarını belirlemeye yardımcı olmuştur¹.

Osmanlı biliminin oluşmasını ele alan çalışmalar hep bu istikametten gelen âlimlerin katkılarını belirlerken, ayrıca bu eski İslâm merkezlerinde yetişen Osmanlı Türklerinin döndüklerinde kendilerinin yapmış olduğu telif ve tercüme hareketlerini açıklamaya çalışır². Halbuki Osmanlı literatürü tarama ve tesbitleri çok daha geniş ve şümüllü bir şekilde yürütüldüğünde Osmanlı coğrafyasının mücaviri bu iki kaynağın dışında ve oldukça uzak kalan üçüncü mühim bir kaynağı daha göstermektedir ki o da Endülüs'tür. Gözden kaçan bu yeni kaynağın Osmanlı bilimine katkısının aşağıda vereceğimiz örneklerin belirtilmesinden önce, Endülüs ile Anadolu'nun Arap ve Bizans idaresi altında iken ilmî temasların varlığına işaret etmek bu geleneğin daha eskilere gittiğini gösterir.

* Bu makalenin bazı kısımları "Osmanlı Bilimine Endülüs Katkısı" ismi altında 29 Mart-4 Nisan 1992 tarihleri arasında Granada'da (İspanya) düzenlenen 5. Arap Bilim Tarihi Sempozyumu'nda ve ayrıca University of California, Los Angeles'da (ABD) 12 Ekim 1992 tarihinde bir toplantıda tebliğ edilmiştir.

¹ *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri, I-V* (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989.

² Ekmeleddin İhsanoğlu, "Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology", *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslims World* (nşr. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1992 (IRCICA yayını), s. 1-48. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (nşr. Aykut Kazancıgil ve Sevim Tekeli), İstanbul 1982.

İşte bu çerçeve içinde işaret etmek istediğimiz temaslardan ancak üçünü ele alacağız. Ortaçağ döneminde İspanya'daki Araplar tabiat bilgisi, zooloji ve botanikle ilgili çalışmalar yapıyorlardı. Botanikle ilgili araştırmalar özellikle Dioscorides'in *Materia Medica*'sına dayanılarak yapılıyordu. Birinci temas sırasında Bizans İmparatoru VII. Konstantin, Halife III. 'Abdurrahman (M. 912-961)'a Dioscorides'in Yunanca yazdığı *Materia Medica* adlı botaniğe dair resimleri de ihtiva eden yazma eserini göndermiş, halife de, Nicholas adlı Bizanslı rahibi 340/951 yılında davet etmiş ve bu eseri Arapça'ya tercüme etmesini istemiştir. III. 'Abdurrahman'ın saray hekimi, hazinedarı ve Musevi veziri olan Hasday ibn Şaprut, Dioscorides'in kitabının Yunanca'dan Arapça'ya tercümesinde Bizanslı ilim adamı rahibe yardım etmiştir. Hasday meşhur cerrah al-Zahravi (ö. 404/1013)'nin meslektaşydı. Bu tercüme Müslüman İspanya'da Galen ve diğer âlimlerin kitaplarına ilaveten Yunan tıp bilimiyle ilgili çalışmalara ve meşhur İbn al-Baytar da dahil olmak üzere diğer Endülüslü botanikçilerin eserlerine temel teşkil etmiştir. Mesela II. Hişam devrinin büyük botanikçisi Abu Davud Sulayman İbn Culcul (ö. 377/987'den sonra) da *Makala fi Zikr al-Adviyat al-Nabatıyyat al-Mustadraka 'ala Kitab Diyaskuridus* adlı eserini yazarken bu eserden faydalanmıştır³.

İbn al-Baytar al-Malaki (ö. 646/1248) İşbiliye (Sevilla)'de eğitim görmüştür. 617/1220'den sonra da Şark'a hicret etmiş; Kuzey Afrika'yı (Fas, Cezayir, Tunus) geçerek muhtemelen deniz yoluyla Anadolu'ya gelerek Nicholas'ın ziyaretini bir nevi iade ederken bir taraftan da İbn Abi Usaybi'a'nın dediği gibi *Materia Medica* ile ilgili bilgili insanlar ile temas edip onlardan birçok bitki konusunda bilgi toplamış ve kendi yazdığı eserinde Dioscorides'in ifadelerini, öğrendiği yeni bilgilere göre düzeltmiştir. İbn al-Baytar Anadolu'da Antalya, Antakya ve Diyarbakır şehirlerinde bulunmuştur. Suriye ve Mısır'da da bulunan İbn al-Baytar en son olarak Kahire'ye yerleşmiştir⁴.

Malagalı İbn al-Baytar'ın çağdaşı Mürsiyeli Muhyiddin İbn al-'Arabî (ö. 638/1240)'nin Anadolu'ya olan seyahatinin tesiri ise dini ve entellektüel

³ S.M. Imamuddin, *Muslim Spain 711-1492 A.D.: A Sociological Study*, Leiden 1981, s. 43, 164-165, 221. 336/947-8 yılında III. 'Abdurrahman Konstantiniye'deki Bizans İmparatoru Konstantin'in gönderdiği bir heyeti kabul etmiştir. Ayrıca Almanya'dan Büyük Otto'nun elçisi John'u kabul etmiştir. Bu dönemde Emevilerin elçileri olarak Hasday İbn Şaprut Bizans'ı, Rabi' İbn Zayd olarak tanınan Recemund ise Almanya'yı ziyaret etmiştir (*Muslim Spain*, s. 130).

⁴ *IA*, V/II, 845.

açıdan çok geniş olmuştur. İbn al-'Arabî 600/1204'te Mekke'ye giderek orada Konya'dan ve Malatya'dan gelen hacılarla tanışmıştır. 600/1204-627/1230 yılları arasında Anadolu'nun Malatya, Konya, Aksaray ve Sivas şehirlerinde değişik süreler kalarak Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in büyük lütuf ve ihsanına mazhar olmuştur. Sonraki yıllarda Kudüs, Kahire ve Mekke'ye seyahat eden İbn al-'Arabî 606/1209-10 senesinde Konya'ya döndü. Burada aynı yıl *Risalat al-Anvar* adlı eserini yazdı. En kıymetli talebesi Sadruddin al-Konavî (ö. 673/1274)'nin yazdığı eserler ve Konya'da başında bulunduğu, Moğol istilasından Anadolu'ya kaçan sufiilerin toplanma yeri olan Hanikah, İbn al-'Arabî'nin doktrininin yayılmasında tesirli olmuştu. Konya'dan kaynaklanan bu tesirler İran'a ve oradan Hindistan'a kadar uzandı. İbn al-'Arabî'nin tesirleri Selçuklu Türkiye-si'nden sonra Konavî'nin tesiri ile kök saldıktan sonra talebeleri vasıtasıyla Osmanlı Türkiye-si'ne geçip daha uzun yıllar sürmüştür⁵.

Osmanlı tarihinde Endülüs'ten gelen ilk bilim adamının ismine II. Bayezid zamanında rastlanır. 883/1478'de başlayan Granada savaşları esnasında Osmanlı Devleti'nden yardım talep eden Endülüs Müslümanları adına Granada âlimleri İstanbul'a bir elçi gönderirler. Bu elçi, meşhur şair Abu'l-Baka Salih b. Şerif al-Rundi'nin bir kasidesini II. Bayezid'e getirmiştir. "al-Kasidat al-Andalusiyya" veya "Endülüs Mersiyesi" diye bilinen bu şiir Endülüs Müslümanlarının uğradıkları zulmü, çaresizliği, perişanlığı ve gördükleri işkenceleri çok belîğ bir şekilde dile getiriyor ve yardım istiyordu. Buna benzer başka kasidelerin ve mektupların diğer İslâm beldelelerine ve devlet adamlarına da gönderilmiş olduğunu kaydeden Ahmed al-Makkari⁶ Abu'l-Baka al-Rundi'nin bu kasidesini onların en güzel ve meşhuru olarak anar⁷.

1492'de Müslümanların Endülüs'teki son direniş merkezi olan Granada sultanlığının düşmesi ile başlayan Müslüman ve Yahudi göçü ile bu iki dine sâlik birçok bilim adamı da vatanlarını terk etmeye mecbur kalmıştır. Osmanlı himayesine giren bu bilim adamlarından bazıları İstanbul'a ve Selânik'e gelmiş, bazıları ise Kuzey Afrika'da yerleşmiştir. Taşındıkları bilgiler ve kitaplar ile İslâm bilimine ve özellikle Osmanlı bilimine yaptuk-

⁵ Ahmed Ateş, "İbn al-'Arabî" *ET*, III, 707-711; Ateş, "Muhyiddin Arabî", *İA*, VIII, 533-555.

⁶ Abu'l-übbas A. al-Maqqari, *Nafh al-Tıb min Gusn al-Andalus al-Ratb*, (nşr. İhsan 'Abbas), Beyrut 1968, IV, 479-495.

⁷ Aynı eser, IV, 486-489.

ları katkıların üzerinde önemle durulması gerekmektedir. Birkaç dalga halinde olan bu göçlerin kültürel tesirlerin genel bir incelemesi yapıncaya kadar buradaki tesbitlerimiz bu konunun bazı yönlerini aydınlatılabilir. Verilen örneklerden görüleceği gibi Osmanlı devletinin himayesine giren bu ilim adamlarından bazıları temayüz edebilmiş, padişahların ilgilerini çekmiş ve takdirlerini kazanmıştır. İslâm medeniyetinin erken tarihinde birçok örneği olan ilmi seyahatlerin IX./XV., X./XVI. ve XI./XVII. asırlarda da devam ettiğini ve çok geniş bir coğrafyaya yayıldığını gösteren bu örnekler, geniş kaynak ve yazma koleksiyonu taramasından derlenebilenlerdir.

1. 'ABDUSSALAM AL-MUHTADÎ (918/1512'de sağ)

Hoca İlyâ al-Yahudî diye de bilinen '**Abdussalam al-Muhtadi al-Muhammedi**⁸, Sultan II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim zamanlarında yaşayan Osmanlı âlimlerindedir. Tevrat'ı ezbere bilen, astronomi, takvim, aritmetik ve geometri sahalarda geniş bilgi sahibi olan 'Abdussalam al-Muhtadi ile Sultan II. Bayezid devrinde Endülüs'ten gelip İstanbul'a yerleşen İlyâ b. İbrahim (Abram) al-Yahudî aynı şahıs olmalıdır. İslâm'a girdikten sonra 'Abdussalam al-Muhtadî adını alan bu zat 19 Cemaziyelahir 902/22 Şubat 1497 Cumartesi tarihinde, Yahudilere *al-Risalat al-Hadiya* adında Arapça bir reddiye yazmıştır⁹. Eserin bu telif tarihine göre, 'Abdussalam'ın 1492'de İspanya'dan gelen Yahudi göçmenlerden olduğu ortaya çıkmaktadır. Müslüman olduktan sonra Sultan II. Bayezid'in hizmetine giren 'Abdussalam, Yavuz Sultan Selim zamanına da yetişmiş ve defteri olmuştur. Getirildiği bu vazife dolayısıyla 'Abdussalam al-Daftari diye de tanınmaktadır¹⁰.

⁸ Bursalı Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, III, 214.

⁹ *Katip Çelebi, Kaşf al-Zunun*, s. 900, 2027; Brockelmann, GAL, Suppl., II, 990, nr. 10.

¹⁰ Abdussalam al-Muhtadi, Abdussalam al-Daftari ile karıştırılmaktadır. Bu iki şahsın aynı şahıs olmadığı birkaç yönden tartışılabilir. Abdussalam al-Muhtadi, Sultan II. Bayezid devrinde Endülüs'ten gelen göçmenlerden olup asıl adı İlyâ b. Abram'dır. Özellikle tıp ve astronomide âlimdir. Abdussalam al-Daftari ise, Yavuz Sultan Selim devrinde, Mısır'ın fethini müteakip oradan getirilen âlimlerden olup tam adı Abdussalam b. Abdulallam'dır. Kısaca Abdussalam Çelebi diye tanınan bu âlim defterdar olarak bilinmektedir. Defterdar Abdussalam'ın Küçükçekmece'de imaret, medrese ve zaviyesi, Sütlüce ve Halıcıoğlu'nda bir mescidi, Koska'da tekke ve mescidi, Küçükpazar'da bir mektebi, Tire'de han ve hamamı ve zaviyesi, Belgrad'da mektebi ve Silistre'de hamamı vardır. Abdussalam Çelebi, Kanuni devrinde 981/1524-25 tarihinde baş-defterdar tayin edilmiş ve bir yıl sonra 932/1525-26'da azledilince

'Abdussalam al-Muhtadî, özellikle tıp ve astronomi sahalarında eserler yazmıştır. Tıpla ilgili eserlerinden biri, vebâya karşı alınacak tedbirlerle ilgili olup *Micannat al-Ta'un va'l-Vaba*¹¹ adını taşımaktadır.

İlyas b. Abram, önsözde, Allah'ın tıp ilmini kendisine, meşhur belde-leri gezip görmek, eski ve yeni tabiblerin güvenilir kitaplarını incelemek suretiyle bahşettiğini kaydetmektedir. İlyas b. Abram'ın incelediği kitaplar arasında, Hipokrat'ın *Kitabu Epidemia (Kitab al-Amraz al-Vafida)*, *Kitab al-Amraz al-Hadda* ve *Kitabu Takdimat al-Ma'rifa'si*; Galen'in *Kitabu Asnaf al-Hummayat*, *Kitabu Sina'at al-Kabir* ve *Kitab al-Agziya'si*; İshak b. Hunayn'ın *Kitab al-Hummayat*'i; Abu Bakr Zakariyya al-Razi'nin *al-Havi'si*; Marvan b. Zuhr'un *al-Rasa'ifi*, İbn Sina'nın *al-Kanun'u* ve İbn Ruşd'ün *al-Külliyat*'ı vardır [Müellif bu tabiblerden başka İsidor¹², Eflatun, Phytagoras, Angzy Gvry¹³, Cenzv (Cydr)¹⁴, Batlamyus, Musa gibi tabib ve âlimlerin eserlerinden de nakillerde bulunmaktadır].

İlyas b. Abram bu kitaplar yanında tecrübe edilmiş pek çok İslâmî kitabı, Yahudi ve Hristiyanlardan eline geçen kitapları "dikkat", "iz'an", "tecrübe" ve "imtihan" ile ibare ve işaretlerini iyice incelemiş, erbabı olanlarla medreselerde müzakere ve mümarese yapmış, böylece hemen bütün tıp ilimlerini öğrenmiştir.

Müellif tıbbın esasını öğrenmenin çokça tecrübeye dayalı olduğunu anlayınca, hastalıkların iyileştirilmesi konusunda büyük bir gayret sarfetmiş, gerek avamın gerek havasın, bu hastalığın tedavi usullerini öğrenip faydalanması maksadıyla "birkaç varak" yazmak istemiştir. Vebâ hastalığının hemen bütün tıp kitaplarında zikredildiğini fakat can-sıkıcı ve anlaşılmasız uzatmalardan dolayı bunlardan yararlanamadığı için *Micannat al-Ta'un va'l-Vaba* adlı bir risalesini telif edip Sultan II. Bayezid'e takdim etmiştir.

Küçükçekmece'de yerleşmiş ve ölünce oradaki türbesine defnedilmiştir (Cahid Baltacı, XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976, 147-148). Abdussalam al-Muhtadi'nin, Abdussalam al-Daftari ile aynı şahıs olmadığına diğer bir delil de Abdussalam al-Muhtadi'nin, *al-Risalat al-Hadiya*, *Micannat al-Tacun va'l-Vaba* ve *Risala fi Alat al-Dabid va'l-Amal Biha* adlı eserlerini, Sultan II. Bayezid'a sunmuş olmasıdır.

¹¹ Eserin bir nüshası Es'ad Efendi, nr. 24833, yap. 28-53'te kayıtlı bulunmaktadır (Ramazan Şeşen v. dğr., *Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu*, s. 141).

¹² İşbilyeli İzidor diye bilinen bu âlim, XIII. yüzyıl Alman bilginlerinden Konrad von Meganberg'in; Thomas de Cantimoré'nin *de Naturum rerum* adlı eserinden büyük ölçüde faydalanarak yazdığı *Das Buch der Natur* adlı eserinin kaynaklarından biridir (Adıvar, s. 56).

¹³ Adı metinde "انكرى غورى" imlasiyla zikredilen bu tabibin kimliği tespit edilemedi.

¹⁴ Adı metinde "جرو" imlasiyla zikredilen bu tabibin kimliği tespit edilemedi.

Eser "bir mukaddime", "dört bâb" ve "on bahs" üzerine tertip edilmiştir. 1. bâb, verem yani şiş şeklinde tezahür eden vebânın tarifi ve sebepleri, 2. bâb, bu hastalığın çıkış belirtileri, 3. bâb, vebânın çıkışında alınacak sağlığı koruma tedbirleri, 4. bâb, vebâ sıtmasının ilacı hakkındadır. Müellif bu eseri telifte başka tabiblerden üstünlüğünü ispatlamak, tıptaki maharetini göstermek davasını gütmeye, fakat Allah rızasını kazanmak için halkın menfaatini, onların bu hastalıkla karşılaşmalarında acılarını gidermeyi düşündüğünü söylemektedir.

İlyas b. Abram, bundan sonra, İstanbul'da çıkan vebâ salgınlarında meydana gelen büyük bir zelzelenin sebep olduğunu gördüğünden, Aristo'nun zelzelenin yeralında sıkışan gazların yeryüzüne çıkmak istemesi yüzünden oluştuğu ile ilgili meşhur görüşünü nakletmektedir. İlyas b. Abram, bu hastalığa "kerrat merrat mu'alece edip" tedbir alan ve tedavide bulunan hazık tabiblerin çoğuyla görüşüğünü kaydederken, bu eseri yazmakla her hastanın hastalığından bu kitap sebebiyle kurtulacağı iddiasında olmadığını, risalesi sebebiyle binde bir bile olsa kurtulan olursa, Allah katında büyük bir sevap kazanacağını umduğunu ifade etmektedir.

Müellif gezip gördüğü yerlerde pek çok tecrübe edinmiştir. Onun kendi zamanında Avrupa'da tıp sahasında meydana getirilen yeniliklerden ve buluşlardan haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Mesela o, tecrübeli Hıristiyan tabiblerin vebâya karşı alınacak tedbirlerinden birini naklederken, Napoli'de meydana gelen bir vebâ vak'asında, ağaç yakılarak büyük fayda görüldüğünü, İspanya'nın Herbel¹⁵ beldesinde, kokuşan havayı gidermek için günde iki defa buhur yakılarak vebâya karşı tedbir alındığını bildirmektedir. Müellif yine vebâya karşı ilaç olarak kullanılan bir macundan bahsederken bu macunun Frenk tabibleri katında meşhur olduğu gibi kendi katında da faydasının tecrübeyle fazlasıyla anlaşıldığını zikretmektedir.

Micannat al-Ta'un'da dikkati çeken bir husus da İlyas b. Abram'ın İbn Sina'nın *al-Kanun*'unun tenkidıyla ilgili söyledikleridir. İlyas b. Abram'a göre İbn Sina'nın bu kitabında, çok az meydana gelen ve zararı az dokunan hastalıklara dair ayrıntılı açıklamalar yapılırken, vebâ gibi çok meydana gelen ve zararlı olan hastalıklar hakkında azıcık ve yetersiz açıklamalar yapılmıştır. İlyas b. Abram hazık ve istidatlı Frenk tabiblerinin İbn Si-

¹⁵ Metinde " هربل " imlâsıyla yazılan bu yer hakkında bilgi elde edilemedi.

na'yı bu hususta savunduklarını belirtmektedir. Frenk tabiblerine göre İbn Sina bu konuda mazurdur. Çünkü o, daha ziyade tedbir ve tedavisinde çok tecrübe ve müşahadede bulunduğu hastalıkların tedavisi hakkında uzun açıklamalarda bulunmuştur.

Müellifin Sultan II. Bayezid tarafından, İstanbul'da meydana gelen vebâ salgınına karşı tedbir almak ve bu hastalığın tedavisine bakmakla vazifelendirilmesi üzerine kaleme aldığı bu Arapça eser, geç dönemde Türkçe'ye iki defa tercüme edilmiştir. İlk tercüme, Gevrek-zâde Hafız Hasan Efendi (ö. 1216/1801) tarafından 1209/1795 yılında ilaveli olarak yapılmıştır¹⁶.

Gevrek-zâde Hafız Hasan Efendi, Sultan II. Bayezid devrinde İstanbul'da meydana gelen büyük bir zelzelenin akabinde vebâ çıkması üzerine İstanbul'daki tabiblerin çoğunun bu hastalığın tedbir ve tedavisinden aciz kaldıklarını, fakat İlyas b. Abram'ın adı geçen eserini te'lifte bu zorlu hastalığın tedavisinde tecrübesinin görüldüğünü ve tedavi ettiği hastaların çoğunun iyileştiğini padişah işitince, İstanbul'a getirtildiğini, uzun zaman çok kimseyi tedavi ettiğini, saraya intisap edebilmek için konu ile ilgili Arapça bir risale kaleme aldığını, fakat halkın çoğu bu dili bilmedikleri için *Micannat al-Ta'un* adlı bu eseri Türkçe'ye çevirdiğini söylemektedir. Mütercim, adı geçen risaleyi inceleyip, eski ve yeni tabiblerin vebâ ile ilgili tecrübelerini derleyip toparlamış, kendi tecrübelerini, kendi zamanında bu hastalığı iyileştirmede ortaya çıkan yenilikleri de katarak eseri Türkçe'ye tercüme ettiğini belirttikten sonra, müellifin mukaddimesine geçmektedir.

Eserin ikinci tercümesi ise Sultan II. Abdülhamid devrinde Sanayi Alayı Müftüsü Ahmed-i Ömerî al-Şamî tarafından 1311/1893-94'te *al-Tavfikat al-Hamıdiyya fi Daf'al-Amraz al-Vaba'iyya* adıyla gerçekleştirilmiştir¹⁷. Müftü Ahmed Efendi, önsözde Osmanlı memleketlerinde bütünüyle ortadan kalkmaya yüz tutan kolera hastalığının İstanbul ve diğer bazı Osmanlı vilayetlerinde tekrar çıkması dolayısıyla, bu korkunç hastalığın çıkış ve kaynağının, tedavi şekillerinin çeşitli sağlık ve tıp kurumlarında araştırma ve tartışma konusu olduğunu, hatta Batı gazetelerinden naklen Osmanlı

¹⁶ Tek nüshası, İ.Ü., TY, nr. 1299'dadır.

¹⁷ Mütercimin hatıyla olan tek nüshası, Cerrah Paşa Tıp Tarihi, nr. 105'te muhafaza edilmektedir.

basınında bile sinek ve benzeri yaz haşerelerinin çokluğu yanında zelzelelerin meydana gelmesinin de koleranın çıkmasına sebep olacağıın ileri sürüldüğünü söyledikten sonra bazı yerlerde sakin olmakla birlikte Malatya gibi yerlerde sürekli ve şiddetli zelzeleleri müteakip kolera hastalığının yüz göstermeye başladığını, böylece Batı gazetelerindeki görüşlerin bir dereceye kadar bilime dayalı olduğunun doğrulandığını ve kabul gördüğünü belirtmektedir. Mütercim kolera hakkındaki bilgilerin yalnızca son bilim araştırmalarından ve tıp çalışmalarıyla ilgili eserlerdekilere ibaret olmadığını; pek çok hikmet ve sağlık kitabı ile dolu bulunan İslâm kütüphâneleri bir kerre ziyaret edilirse, tıp ilmine dair kaleme alınmış birçok kitap ve risaleye tesadüf olunacağını bildirdikten sonra zelzelelerin meydana gelmesinin ve sinek gibi yaz haşerelerinin çıkmasının kolera hastalığına sebep olduğuna ve söz konusu hastalığın tedavisine Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Sultan Bayezid Han'ın padişahlığında İstanbul'a gelerek meşhur İslâm hekimlerinden İbn Sîna'nın *Kanun al-Tıb* kitabını şerh eden ve daha başka pek çok faydalı eseri telif eden İspanya tabiblerinden ve Musevî milletinden İlyas al-Yahudi adlı hekimin, telif edip adı geçen sultana takdim ettiği *Micannat al-Ta'un va'l-Vaba* adlı eserde de rastlandığını ifade etmektedir. Bu eserin asırlardan beri İslâm kütüphânelerinde muhafaza edildiğini belirten mütercim, tercümede gerek koleraya yakalananlara karşı takip edilen tedavi şeklinin ve gerekse nebatî ve kimyevî maddelerin çağdaş tıp bilimine uygun olduğunu, bu itibarla Osmanlı tabiblerin dikkatlerini bu noktaya çektiğini kaydetmektedir¹⁸. Eserin bir asır arayla iki defa tercüme edilmiş olması, eski tıp literatürüne gösterilen rağbetin devam etmesinden ileri gelmektedir¹⁹.

Micannat al-Ta'un'un sonunda yer alan, "...Bu konudaki ayrıntılar İbn Sina'nın *al-Kanun*'unun dördüncü kitabı hakkındaki açıklamalarımızda bulunmaktadır." cümlesinden ve bu eserin tercümelerindeki ifadelerden

¹⁸ Cerrah Paşa Tıp Tarihi, nr. 105, yap. 1b-3b.

¹⁹ Eski tıp literatürüne olan rağbete paralel bir örnek olarak Taşköprülü-zâde'nin (ö. 968/1561) *al-Şifa li-Adva' al-Vaba*'sinin Abdülgani Efendi tarafından (988/1580)'de *Tarcamat al-Şifa li-Adva' al-Vaba* adıyla (İ.Ü. Ktp., TY, nr. 20372, yap. 16b-33a), iki buçuk asırdan fazla bir zaman sonra da Ahmed Tevhid Efendi (ö. 1286/1870) tarafından *Bazl al-Ma'un fi Cavaz al-Hurac'an al-Ta'un* ismiyle tercüme edilmesi (Cerrah Paşa, nr. 225) gösterilebilir. Bulaşıcı hastalıklara karşı karantina tedbirlerinin alınmaya başlandığı, özellikle Şani-zâde Mehmed Ataullah (ö. 1242/1826), Mustafa Behcet (ö. 1248/1832) ve Miralay Hüseyin Remzi (ö. 1313/1895) gibi tabiplerin Batı'dan yaptıkları tercüme eserlerin çoğaldığı dönemde, hâlâ eski tıp geleneğinin devam ettiğini ortaya koyar.

'Abdussalam'ın, *al-Kanun*'un Dördüncü Kitabı Hakkında Bir Şerh kaleme aldığı anlaşılmaktadır²⁰. Ancak yapılan araştırmalarda bu şerhin herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.

Müslüman olduktan sonra 'Abdussalam adını alan İlyas b. Abram'ın astronomi ile ilgili 908/1503 yılında İbranice'den tercüme ettiği Arapça eseri, *Risala fi Alat al-Dabid va'l-Amal Biha* adını taşımaktadır. Mütercim eseri, bir mukaddime ve iki "kısım" üzerine tertip etmiştir. Mukaddimedede "al-Dabid" aletinin özelliklerinden ve üzerindeki işaretlerden bahsedildikten sonra, kırk bâbtan meydana gelen 1. kısımda, rasadla ilgili meseleler, otuz bâbtan oluşan 2. kısımda ise, usturlabla ilgili meseleler açıklanmaktadır. 'Abdussalam al-Muhtadî, mukaddimenin başında, Sultan II. Bayezid'in yardımıyla; sâbit yıldızlar ile gezegenlerin, dakika ve sâniyelerin, Dünya'nın her tarafında yapılacak gözlem ve usturlab işlemlerinin hakikatini öğreten bir şey bulduğunu, bu şeyin "daireler"in kullanılmasında halk arasında meşhur olan "al-Dabid" aleti olduğunu kaydettikten sonra bu aletin, külfetinin azlığı, yanlıştan korunmuş olması dolayısıyla çeşitli yönlerden Batlamyus'un "Zat al-halak (Armillary spher)" diye tanınan aletinden daha üstün olduğunu belirtmektedir²¹.

'Abdussalam al-Muhtadî, *al-Risalat al-Hadiya*'yi de Sultan II. Bayezid'e ithaf etmiştir. Üç "kısım" üzerine tertip edilen eserin 1. kısmında, "Yahudilerin ileri sürdükleri delillerin çürütülmesi"; 2. kısmında, "Yahudiler tarafından tahrif edilen Tevrat'a göre Hz. Peygamber'in peygamberliğinin ispatı"; 3. kısmında ise "Yahudilerin Tevrat'ta yaptıkları tahrifler" üzerinde durulmaktadır. Müellif, iddiasını ispat için *Tevrat*'tan yaptığı nakilleri, Arap harfleriyle İbranice olarak vermiş, nakledilen İbranice ibarelerin doğru okunması için de metnini harekelemiştir²².

2. MUSA CALİNUS AL-İSR A'İLİ (X./XVI. asrın ilk yarısı)

İbranice'de adı **Moshe Galliano ben Yehuda** olan **Musa Calinus b. Yahuda al-Tabib al-İsra'ili**'nin hayatı ve ilmi şahsiyeti ile ilgili geniş bilgi yoktur. Calinus lakabı, tabiplikteki maharet ve hazakatinden ötürü verilmiş olmalıdır. *Risala fi Tabayi' al-Adviya va'sti'maliha* adını taşı-

²⁰ Krş. *Micannat al-Ta'un* ve tercümesinin sonları.

²¹ *Kaşf al-Zunun*, s. 900. Eserin müellif tarafından 19 Cemâziyelahir 902 tarihinde yazılan tek nüshası III. Ahmed, nr. 1735'te kayıtlı bulunmaktadır.

²² Eserin müellif hatıyla olan tek nüshası, III. Ahmed, nr. 3495'te yer almaktadır.

yan eserini, Ahî Çelebi diye tanınan Osmanlı hekimbaşısı Ahmed b. Kamal al-Tabrizi (ö. 930/1523-24)'nin emri üzerine Türkçe kaleme aldığına göre X./XVI. asrın ilk yarısında yaşamıştır.

Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki bir vesikada Yahudi tabibler cemaati içinde günde 12 akça aldığı ve "sonradan tabib olduğu" kaydedilen Musa adlı bir tabib zikredilmektedir. Bu tabibin Musa Calinus olması ihtimal dahilindedir²³.

Musa Calinus, asıl meşguliyet ve ihtisas sahası tıp olmasına rağmen astronomi ile de uğraşmıştır. Musa Calinus al-İsra'ili'nin tespit edilebildiği kadarıyla astronomi ile ilgili olarak günümüze bir tek Arapça eseri gelmiştir. Müellif, *Zikr Ba'z al-Mahallat al-Lazima li-Asl Vaz'Falak al-Tadvir va Haric al-Markaz va Bayan Luzum Kavv Harakat al-Sama va Cami' A'z a'ihî ila Nahiyat Vâhida* adını taşıyan eserinin mevcut tek nüshasının başında adını Musa Calinus al-Tabib şeklinde vermektedir. Eser, "falak al-tadvir (epicycle)" ve "haric al-markaz"ın asıl durumu ve göğün bütün cüzleriyle birlikte tek bir yöne (doğudan batıya) doğru hareket etmesinin lüzumu ile ilgili gerekli bazı hususlar hakkındadır. Müellif bütün gezegenlerin doğudan batıya doğru hareketleri konusunun şüpheli olduğunu; şüphenin, gezegenlerin yörünge kutuplarının uyumsuzluğu ile Güneş'in hareketinin özelliğinden kaynaklandığını belirtmektedir²⁴.

Musa Calinus, *Risala fi Tabayi' al-Adviya va'sti'maliha* adında ilaçların özellikleri ve terkipleri hakkındaki Türkçe eserinin önsözünde, tıbbın ruhânî ve cismânî olmak üzere iki yanı olduğunu, bundan dolayı tıp ilminin ibâdet sayıldığını, tıp ilmiyle din ilminin diğer ilimler arasında çok mühim bir yer tuttıklarını söyledikten sonra; bir hastalığın, tabiatına zıt ilaçlar yapmakla iyileştirilebileceğini, bazı defalar terkiplerle ilaç yapıldığını, bu yüzden terkip dozajını bilmenin gerekli olduğunu, ilaçların terkibi konusunda hayli itirazlar yapıldığını, "Halkın en iyisi, halka iyiliği dokunan kimsedir" sözünden hareketle, Hekimbaşı Ahî Çelebi'nin emri üzerine, İslâm, Frenk, Yunan ve Yahudi kaynaklarından kısa, özlü ve anlaşılır bir risale derlediğini açıklamaktadır.

²³ D. 7843, s. 10.

²⁴ Eserin IX./XV. asrın sonlarında ya da X./XVI. asrın başlarında istinsah edilen tek nüshası, III. Ahmed, nr. 33022. yap. 101-107'de kayıtlıdır. Nüsha hk. bk. *Fihris al-Mahtutat al-Musavvara*, III, 36; Max Krause, s. 520.

Eserinde, hastalıkların keyfiyet derecelerini, devâların ne miktarda kullanılması gerektiğini, meydana getirilen terkiplerin, kuvveti gitmeden ne kadar zaman için kullanılabileceğini, terkiplerin dozajlarını zikretmekte, bu arada, basit ilaç yeterli olduğunda terkiplerin kullanılmamasının bir tıp kaidesi olduğunu ifade eden, Musa Calinus, terkip çeşitlerinin kolay ezberlenebilmesi için, onları şecere şeklinde yâni şematik olarak taksim etmiştir. Burada terkipleri, "dosta muzırr", "düşmana nafi" ve "ne dosta muzırr ve düşmana nafi" şeklinde üçlü bir ayrıma tabi tutmuştur. Bilahare kendisini "Mudarris al-atıbbâ" diye tanıtan Şifa'i adlı bir tabip²⁵, Musa Calinus'un bu risalesinin 966/1558-59'da istinsah edilen mevcut tek nüshasının²⁶ hamîşine düştüğü bir notta, bu ayrım dolayısıyla Musa Calinus'u ağır bir şekilde tenkit ederek, "Bu şecere suretinde serd olunan muzahrafat, yüzbin merhale tıp kanunundan uzaktır. Çünkü tıp ilminin gayesinin sağlığı korumak ve hastalığı iyileştirmek olduğu muhakkak ve tabibin, hangi milletten olursa olsun hastalara şefkatli ve merhametli olması şart iken, dost ve düşman ilacı diye ayrım yapmasının doğru olmadığını" söylemektedir.

Musa Calinus, bu eserini derlerken Calinus, el-Kindî²⁷, İbn Rüşd²⁸, İbn Zuhr²⁹, İbn al-Nafis³⁰, İshak al-İsra'ili ve Arnault de Villeneuve (1234-1310)³¹ adlı tabiblerin eserlerinden istifade ederek onların bazı görüşlerini nakletmiştir.

²⁵ Bu tabip Süleymaniye Darüşşifası Tıp Medresesi'nde tabiblik yaparken dersler de veren Şa'ban Şifa'i al-Ayaşî (ö. 1117/1706) olmalıdır.

²⁶ Tek nüshası, İ.Ü. Ktp., TY, nr. 7120'de kayıtlıdır.

²⁷ Metinde dört defa nakilde bulunulan al-Kindî'nin adı iki defa "al-Kandı", bir defa "Kendü", bir defa da "al-Kindi" diye geçmektedir (4a, 4a, 4b, 11a).

²⁸ İbn Rüşd'ün *al-Kulliyat*'ının beşinci kitabından üç defa nakilde bulunulmuştur. (3a, 3b, 11a).

²⁹ Kitaptaki bazı müfredat için İbn Zuhr'un kitabından iki defa nakilde bulunulmuştur (3a, 11a).

³⁰ İbn al-Nafis'in *Mucaz al-Kanun*'undan iki defa nakilde bulunulmaktadır (2b, 3b).

³¹ Bu tabipten üç defa nakilde bulunulmaktadır (3a, 3a, 4a).

Modern kaynaklara göre Arnault, şimdi bile Greklerle Araplar'ın sistematik tıp felsefesi ile ampirik Batı geleneğinin Montpellier birleşimindeki esas siması idi. Kral I. James'in Valencia'yı (Belensiye) yeniden ele geçirmesinden sonra, orada Arapça öğrendi. 1280'lerde Aragonların sarayında, İbn Sina'nın *Deviribus cordis*'i ile Galen'in *De rigore*'sini Arapçadan Latinceye çevirdi. O, bunlardan başka, *Albuzale* (Albumasar)'nin ilaçlarla ilgili bir eseri ile İbn Zühr'ün perhiz hakkındaki bir eserini de tercüme etti. Arnault, *Alphorismi de grandibus*'ta pratik ve teorik tıbbi çok geliştirmiştir. O, bu eserinde el-Kindi ve İbn Rüşd'den iktibaslarla bulunulmaktadır. Müellif, 50 yıldan fazla bir müddet Montpellier'de umumi bir rağbete mazhar

Musa Calinus, adı geçen tabiblerin görüşlerini naklederken "Arnault tarîki çoklukla doğru olduğu ve onun tarîkinde yanlış bulunmadığı için" risalesinde onun tarîki üzerine amel ettiğini söylemektedir(3a). Diğer tabiblerin görüşlerini naklederken "Muhammed b. Rüşd katında..."(3b), "...Sahib-i Mucez katında..."(3b), "...al-Kindi vaz'ı..."(4a), "...al-Kindi tarîki..."(4b), "...' ala ra'y al-Kindi..."(11a) gibi ifadeler kullanmaktadır.

Musa Calinus'un eserinin bir özelliği de, kullandığı bazı kelimelerin Eski Anadolu Türkçesi karakteri göstermesidir. Mesela, "idelüm" yerine "idevüz"ü kullanmıştır(1b, 3a).

Son olarak Musa Calinus al-İsra'ili'nin muhtemel bir eseri üzerinde de durmak gerekir. David King, *Islamic Mathematical Astronomy* adlı eserinde, Muhammed b. Muhammed adlı birine ait sinüs kadranı ile ilgili bir risalenin (*Risala fi'l-Rub' al-Mucayyab*) Moshe Galliano ben Yehuda tarafından İbranice'ye çevrildiğini, M. Steinschneider'e dayanarak bildirmekte ve adı geçen Muhammed b. Muhammed'in muhtemelen Şamsuddin Muhammed b. Muhammed al-Halili (ö. 811/1408) olabileceğini söylemekteyse de³² bu zatın, Sibte al-Maridini diye tanınan Muhammed b. Muhammed (ö. 912/1506) olma ihtimali daha büyüktür. Çünkü, İslâm dünyasında sinüs kadranı ile ilgili en yaygın kitap Sibte al-Maridini'nin *al-Risalat al-Fathiyya fi'l-A'mal al-Caybiyya*'sıdır. Dolayısıyla, Musa Calinus'un, kendisiyle çağdaş olan bir âlimin son derecede yaygın olarak kullanılan bir eseri dururken, al-Halili'nin yaygınlık kazanmamış bir eserini tercüme etmiş olması uzak bir ihtimaldir.

3. MUSA B. HAMUN (ö. 961/1554)

İbranice adı **Moses Hamon** olan **Musa b. Jozef Hamun al-Mutatabbib al-İsra'ili**, 1493'te Granada'dan İstanbul'a göç eden Jozef Hamon adlı bir Yahudi'nin oğludur. Zamanla Kanunî Sultan Süleyman'ın sa-

olan *Alphorismi*'de ri'yâzi bir eczacılığa dayalı ampirik bir kanun ortaya koymuştur. Arnault'un tip teorilerinin son sentezlerini ihtiva eden *Speculum Médecine* adlı eseri de profesyonel bilim adamları arasında çok rağbet görmüştür *DSB*, I, 289-291; *Biographie Universelle*, II (Paris 1811), s. 492-495.

³² *Islamic Mathematical Astronomy*, London 1986, XIII, 108, not. 28; M. Steinschneider, *Die hebraischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, tpkı basım Graz 1956, s. 575-577.

ray hekimlerinden biri olma mertebesine yükselen Musa b. Hamun'un hayatı ile ilgili geniş bilgi bulunmamaktadır³³.

1551'de İstanbul'a gelen Fransız seyyah Nicolas de Nicolay, *Navigations* adlı seyahatnâmesinde İstanbul'da tababet icra eden hekimlere tahsis ettiği bir kısımda, Levant'ta tanıştığını söylediği 60 yaşlarında Amon adlı bir tabipten bahsetmektedir. De Nicolay'ın diğer hekimler arasında çok itibar gören, selahiyetli, yaptığı iyilikleri, bilgisi ve heybetli görünüşü ile çok tanınan bir kimse olarak zikrettiği ve Amon'un İbn Hamun olsa gerektir. De Nicolay'ın 1551'de 60 yaşlarında iken görüşüp tanıştığını söylediği Amon'un 1491-92'de doğmuş olduğu ortaya çıkmaktadır. İbn Hamun'un; babası Joseph Hamon'un 1493'te Granada'dan İstanbul'a göç ettiği sıralar yeni doğmuş bir çocuk olduğunun bilinmesi bu ihtimali desteklemektedir (bk. dipnot 94).

Tespit edilebildiği kadarıyla, Osmanlı kaynaklarından bir tek 'Atayî'nin *Takmilat al-Şaka'ik*'inde tabib Mahmud b. Muhammed al-Kusuni al-Misri'nin haltercümesinde "Haman-oğlu" ve "İbn-i Haman" adlarıyla do laylı olarak geçmektedir³⁴.

Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir vesikaya nazaran³⁵ İbn Hamun'un günde 45 akça aldığı anlaşılmaktadır. İbn Hamun'un söz konusu vesikada adları ve maaş miktarları zikredilen diğer hassa tabiblerinden daha yüksek rütbeye sahip olduğu, gündeliğinin onlarınkinden yüksek olmasından bellidir. 'Atayî'nin bildirdiğine göre, nikris hastalığına müptela olan Kanunî Sultan Süleyman'ın tedavisiyle önce Haman-oğlu diye tanınan Musa b. Hamun ilgilenir. Fakat Kanunî'nin ağrıları kesileceği yerde artar. Bunun üzerine bâbü's-Sa'ade ağası Ca'fer Ağa, padişaha, Sultan II. Bayezid'i, şehzâdeliğinde iken tedavi eden Kaysuni-zâde gibi "Salih, mütedeyyin, hazık ve mütefennin" bir tabib dururken, İbn Hamun gibi bir tabibe gü-

³³ Uriel Heyd, "Chief Jewish physician to Sultan Süleyman the magnificent", *Oriens*, XVI (1963), s. 152-170; Feridun Nafiz Uzluk, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Yahudi Başhekim", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, XXII (1970), s. 306-327; Arslan Terzioğlu, *Moses Hamons Kompendium der Zahnheilkunde aus dem Anfang des Jahrhunderts*, München 1977; a. mlf., "Kanunî Sultan Süleyman'ın Saray Hekimi Musa b. Hamun'un Dış Tababetine Dair Türkçe Eseri ve Bunun Türk ve Avrupa Tababeti Tarihi Bakımından Önemi", *Bifaskop*, II (1981), s. 15-20.

³⁴ s. 196-197

³⁵ D. 7843, s. 10.

venilmesinin doğru olmayacağını arzeder. Bunun üzerine padişah, İbni Hamun ile Kaysuni-zâde'nin ortaklaşa çalışmalarını emreder. Fakat Kaysuni-zâde, özür dileyerek istifa ederken, Yahudî taifesinin hilekâr olduğunu bu yüzden padişahların tedavisinde kullanılmalarının tehlikeli olacağını, yanlış ilaç vererek padişahın mizacını bozabileceklerini söyler ve padişahın huzurunda kurulacak bir ilim meclisi önünde imtihan olmak istediğini, böylece kimin gerçek kimin yalancı tabib olduğunun anlaşılacağını belirtir. İsteği kabul edilerek Hekimbaşı Mehmed Çelebi ile diğer tabiblerin huzurunda imtihan olurlar. Kaysuni-zâde imtihan hey'etine, İbn Hamun'un yaptığı ilacın hatalı olduğunu iddia eder ve bu iddiasını, akli delillerle ve muteber tıp kitaplarından naklettiği bilgilerle ispat eder. Daha sonra yaptığı ilaçla padişahı sağlığına kavuşturur.

'Atâyi'nin naklettiğine göre, İbn Hamun, muayene esnasında Kanunî'nin ayağına dokunduğunda ağrısını hemen dindirirmiş. Yine bir gün, tekrar dokunacağı anda, Kaysuni-zâde bu durumu görür ve İbn Hamun'un önce ellerini yıkamasını, sonra dokunmaya başlamasını ister. İbn Hamun da ellerini sabunla iyice yıkadıktan sonra dokunur. Fakat eskisi gibi ağrı birdenbire kesilmez. Kaysuni-zâde'ye bunun sebebi sorulur. Bunun üzerine Kaysuni-zâde, İbn Hamun'un, Kanunî'nin ayağına dokunmadan önce ellerine iyice afyon sürdüğünü, afyonun ağrı kesici özelliğinden dolayı, elini Kanunî'nin ayağına değdirince ağrısının kesiliverdiğini söyler³⁶.

Musa b. Hamun, diş hekimliğiyle ilgili Türkçe bir kitap kaleme almıştır. Aslında, dünyadaki yalnızca diş hastalıklarına dair en eski kitaplardan biri olan bu eserin³⁷, Eski Yunan, Galinos ve diğer Batı kaynaklarından olduğu kadar, Uygur Türkleri ile İslâm hekimlerinden İbn Sina, Abu Bakr al-Razi, Abu'l-Kasim al-Zahravi ve Osmanlı hekimi Sabuncuoğlu Şerefüddin'e kadar uzanan bir birikim sonunda yazılmış olduğu Arslan Terzioğlu tarafından ifade edilmekte³⁸ ve daha sonra İbn Hamun'un bu eserini İs-

³⁶ s. 196-197; Kaysuni-zâde ile İbn Hamun arasında cereyan eden hadise hakkında bk. Uzel, Rusçuklu Hakkı, "Kanunî Süleyman Zamanında Bir Tıbbî Müşavere: Kaysuni-zâde ve Haman oğlu", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, cilt 6, sayı 21-22 (1943), s. 54-58.

³⁷ Arslan Terzioğlu, bu eseri, önsöz, giriş ve faksimile halinde *Moses Hamons Kompendium Der Zahnheilkunde Aus dem Anfang Des 16. Jahrhunderts* adıyla neşretmiştir (München 1977). 101 yaprak tutan eserin tek nüsha yazması kayıptır. Terzioğlu'nun bu neşirde söylediğine göre, eser 1977'den kısa bir müddet öncesine kadar İstanbul Cerrah Paşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Enstitüsü'nde bulunmaktaydı (s. IX).

³⁸ Adıvar, *OTİ*, s. 95, Ek. 25.

tanbul'da hiçbir yardım görmeden Türkçe olarak kaleme aldığı ayrıca belirtilmektedir³⁹.

4. NURUDDİN AL-MALAKİ (X./XVI. asır)

Aslen Endülüs'ün Malaga şehrinden olan Nuruddin al-Malaki, ünlü astronomi âlimi Muhammed b. Abi'l-Fath al-Sufi'nin (ö. 950/1543) öğrencilerinden olan Şamsuddin Muhammed b. Dallal al-Suyuti al-Vafa'nin öğrencisidir. Endülüs'ten göç edip Mısır'a yerleştiği anlaşılmaktadır. Hocasının Güneş saatleri ile ilgili *al-Cavahir al-Nayyirat* adlı eserini *al-Vaz'ala'l-Cihat fi'l-Basa'it* adıyla kısaltarak üç bâb üzerine tertip etmiştir. Bu kısaltmanın birçok yazma nüshası bulunmaktadır⁴⁰.

5. İBRAHİM B. MUHAMMED AL-ANDALUSİ (990/1582'de sağ)

Aslen Kurtuba'nın doğusundaki Şatibe şehrinden olan İbrahim b. Muhammed b. Muhammed al-Andalusî al-Şatibi al-Mağribî⁴¹ hakkında haltercümesi kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat İbrahim al-Şatibi, aşağıda belirtileceği gibi *Risala fi Masa'il 'İlm al-Vakt* adlı kitabının sonunda, eserlerinden istifade ettiği dört âlimin ismini zikretmektedir. Bu âlimler sırasıyla, al-Şayh al-'Umda al-Hattab, al-Ustaz al-Şayh al-Tacuri, al-Şayh İbn Abi'l-Kasim al-Andalusî ve Abu 'Abdillah Muhammed b. Abi'l-Hayr al-Şarif al-Hasani'dir. Bu âlimlerden "al-Şayh al-'Umda al-Hattab" diye zikredilen âlim, al-Hattab al-Ru'ayni diye tanınan, 902/1496'da Mekke'de doğup 954/1547'de Trablusgarp'ta ölen Endülüs asıllı Abu 'Abdillah Muhammed b. Muhammed'dir. "al-Ustaz al-Şayh al-Tacuri" diye zikredilen âlim, aslen Trablusgarp'ta doğan ve Kanunî devrinde İstanbul'da gelmiş olan büyük astronom Abu Zayd 'Abdurrahman b. Muhammed al-Tacuri (ö. 960/1552 civarı; ölüm tarihi 999/1590-91 olarak da verilmektedir)'dir. "al-Şayh İbn Abi'l-Kasim al-Andalusî" diye zikredilen üçüncü âlim, al-Ribaş diye meşhur Endülüslü denizci ve topçu ustası İbrahim b. Ahmed al-Andalusî'nin topçulukla ilgili eserini İspanyolcadan Arapçaya çeviren Şihabuddin Ahmed b. Kasim al-Andalusî

³⁹ Terzioğlu, a.g.e., s. X.

⁴⁰ Ramazan Şeşen, *Navadir al-Mahtutat*, II, 246.

⁴¹ GAL, II, 615; al-Zirikli, *al-A'lam*, I, 67; Kahh ala, *Mu'cam al-Mu'allifin* I, 106; *Navadir al-Mahtutat*, I, 19.

(1048/1632'de sağ)'dir (bk. bu çalışma, nr. 10). al-Şatibi'nin, "hocam ve üstadım" dediği Abu 'Abdillah Muhammed b. Abi'l-Hayr al-Şarîf al-Hasanî ise, Mısır'da yetişen büyük astronomi âlimlerinden al-Armayunî (1019/1610'da sağ)'dir. Görüldüğü gibi İbrahim al-Şatibi, eserini telifte iki Endülüslü, bir Mısırlı bir de Trablusgarplı âlimin eserlerinden faydalanmıştır.

Aşağıda ifade edildiği gibi İbrahim al-Şatibi'nin, al-Tacurî'nin bir eserini iki defa istinsah etmesi, ondan da ders almış olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca, Osmanlı matematikçisi 'Ali b. Valî b. Hamza al-Mağribî (ö. 1022/1614)'nin *Tuhfat al-A'dad li-Zavi'l-Ruşd va'l-Sadad* adlı eserinin hatime kısmında yer alan matematik problemlerinin onbeşincisinde, "Endülüs'ten gelmiş Mu'allim İbrahim nam kimse..." diye zikredilen Mu'allim İbrahim'in bu zat olması da uzak bir ihtimal değildir⁴².

İbrahim al-Şatibi'nin astronomi ile ilgili üç eseri günümüze gelmiştir. Bu eserlerden biri, 981/1573-74'te telif ettiği *Garib al-Na kilayn fi Ahval al-Nayyirayn*⁴³, diğeri h. 986/1578'da bir mukaddime, onbir bâb ve bir hatime üzerine tertip ettiği *Risala fi Masa'il 'İlm al-Vakt bi-Gayr Ala* üçüncüsü ise h. 990/1582'de tasnif ettiği *Risala fi Ta'yin al-Avkat va Ahval al-Azmina va Tavarîh al-Sinin*⁴⁴'dir. Müellif *Risala fi Masa'il 'İlm al-Vakt*'nin sonunda bu eserini hazırlarken al-Şayh al-'Umda al-Hattab, al-Ustaz al-Şayh al-Tacurî al-Şayh İbn Abi'l-Kasim al-Andalusî'nin ve "hocam ve üstadım" dediği Abu 'Abdillah Muhammed b. Abi'l-Hayr al-Şarîf al-Hasanî al-Armayunî (1019/1610'da sağ)'nin eserlerinden faydalandığını zikretmektedir. İbrahim al-Andalusî, al-Tacurî'nin *Risala fi'l-Fu sul al-Arba'a va Acza' al-Layl va Avkat al-Salat va'l-Cih at al-Arba'a* adlı eserini 979/1571 ve 984/1576 yıllarında iki defa istinsah etmiştir⁴⁵. Müellifin, *Risala fi Masa'il 'İlm al-Vakt bi-Gayr Ala* adlı eserini telif ederken, al-Tacurî'nin *Risala fi'l-Fusul al-Arba'a*'sından da istifade ettiği anlaşılmaktadır⁴⁶.

⁴² 'Ali b. Hamza'nın problemle ilgili olarak anlattığına göre, Endülüs'ten gelmiş Mu'allim İbrahim adlı kimse, 994 Şevval'inde, Cezayir Ulu Camii'nde bir tabaka kağıt üzerine söz konusu problemi yazıp problemin güçlüğünden kinaye olarak şunları söylemiştir: "...Bunu çözen muhasib ter yerine, o kadar kan dökmeli ki bir kantar sabunla Gurun kapısından çıkan sular ancak temizleyebilsin." (Es'ad Efendi, nr. 31512).

⁴³ Bir nüshası, Zahirîyye, Hey'et, nr. 31'dedir.

⁴⁴ Bir nüshası, Murad Buhârî, nr. 262'de (Yap. 184b-197a) kayıtlı olup h. 1007'de istinsah edilmiştir (*Navadir al-Mahtutat*, I, 19).

⁴⁵ Şehid Ali, nr. 27767-8.

⁴⁶ Eserin tek nüshası Kahire, Darülkütüb, Halim, Mikat, nr. 13'te kayıtlıdır.

XI./XVII. asırda yetişen astronomlardan Muhammed b. İbrahim al-Hulvani al-Hisni al-Şafi'î (ö. 1053/1643)'nin, h. 984/1576'da istinsah ettiği *al-Fava'id al-Hulvaniyya fi Şarh al-Azariyya* adında bir eseri vardır. Şarih'in önsözde açıkladığına göre eser, İbrahim b. Muhammed b. Muhammed al-Mağribi al-Andalusî 'nin *al-Azariyya fi Ma'rifati Ta'yin al-Avkat*'ının şerhidir. *al-Azariyya* ile müellifin *Risala fi Ta'yin al-Avkat*'ının aynı eser olması muhtemeldir.

İbrahim al-Şatibi'nin istinsah ettiği eserler arasında, İbn al-Saffar al-Andalusî (ö. 426/1035)'nin 984/1576'da istinsah ettiği *al-Amal bi'l-Usturlab*'i da bulunmaktadır⁴⁷.

6. KOCA DAVUD (XI./XVII. yüzyılın başları).

"Davud al-Riyazi"⁴⁸ yada "al-Hibr Davud (Haham Davud)"⁴⁹ adlarıyla da tanınan Koca Davud⁵⁰, XVI. asrın ikinci yarısı ile XI./XVII. asrın başlarında Selânik'te yaşayan Yahudi asıllı bir bilim adamıdır. Arapça bilmesi ve İslâm bilim literatürüne vukufu, onun 1492 ve 1536 yıllarında Endülüsten Selânik'e gelen iki göç dalgasından ya birinci dalganın ikinci neslinden, ya da ikinci dalganın birinci neslinden olabileceğini akla getirmektedir.

Osmanlı kaynaklarında, Takiyuddin al-Rasid (ö. 993/1585) ile Koca Davud arasında bazı ilmî münasebetler olduğunu gösteren kayıtlar mevcuttur. Bu ilişkiye ışık tutan kaynakların başında, Takiyuddin'in *Sidrat Muntaha'l-Afkar* adlı zici gelmektedir. Takiyuddin adı geçen eserinde, üç Güneş tutulması rasadından bahsederken, bunlardan ilkinin Şeyhülislam Hoca Sa'deddin Efendi (ö. 1008/1599)'nin evinden, ikincisinin Rasathâne'den (Dar al-Rasad al-Cadid al-Sultanı), üçüncü tutulmanın ise bulutlar

⁴⁷ Şehid Ali, nr. 27769.

⁴⁸ A.Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 297.

⁴⁹ al-Hafaci, *Hab aya'z-Zavaya*, Laleli, nr. 1720, yap. 45a; a. mlf., *Rayhanat al-Alibba*, II, 330.

⁵⁰ Stephan Gerlach, *Türkisches Tagesbuch*, Frankfurt 1674; Salomon Schweigger, *Reisebeschreibungen nach Konstantinopel*, XXIII, Nürnberg 1608, s. 90; al-Hafaci, *Hab aya'z-Zavaya*, Laleli, nr. 1720, yap. 45a; a. mlf., *Rayhanat al-Alibba va Zahrat al-Hayat al-Dunya*, nşr. 'Abdulfattah Muhammed al-Hilv, II, 330; *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, IV, 36; *İA*, VI, 63; A. Sayılı, "Alauddin Mansur'un İstanbul Rasathânesi Hakkındaki Şiirleri", *Bellesten*, XX, 420; a. mlf., *The Observatory in Islam*, s. 297; Mordtmann, *Der Islam*, XIII, 86, 87, 96; Adıvar, s. 107, 109.

yüzünden gözlemlenemediğini, bunun üzerine Kahire'deki arkadaşları ile Selânik'te bulunan Davud al-Riyazi'den bilgi alındığını söylemektedir⁵¹.

Takiyyuddin ile Koca Davud arasındaki bilgi alışverişini gösteren *Sidrat Muntaha'l-Afkar*'dan sonra, iki bilim adamı arasındaki münasebetlere ışık tutan ikinci kaynak, al-Hafaci diye tanınan Ahmed b. Muhammed b. 'Omar'ın (ö. 1069/1659) *Hab aya'z-Zavaya*'sıdır. al-Hafaci, bu eserinde, ömrünün dibacesinde (gençliğinin başlarında) Selânik'e gittiğini ve orada Koca Davud diye tanınan bir Yahudi hahamı ile görüştüğünü; bu zatın, Yahudilerin danıştığı ve başvurduğu ileri gelen bir âlim olduğunu, matematik bilimlerinde onun gibi ikinci bir âlim görmediğini, astronomide onun seviyesine yaklaşan birinin bulunmadığını, ilimlerin birçoğunda vukufu bulunduğunu, gözlem konusunda yüksek dereceli, yaptığı aletlere güvenilen bir kimse olduğunu bildirmektedir⁵².

al-Hafaci, ayrıca *Rayhanat al-Alibba*'sında kendi kaleme aldığı hal tercümesinde, İstanbul'un İbn 'Abdulganı⁵³, Mustafa b. 'Azmi⁵⁴ ve al-Hibr Davud gibi değerli hocalarla dolu olduğunu, fakat bu hocaların içinde en büyüğünün; icazet silsilesi, Abu'l-Su'ud ve Mü'eyyed-zâde yoluyla Calaluddin al-Davvani (ö. 908/1502)'ye varan Hoca Sa'deddin Efendi olduğunu kaydetmektedir. Koca Davud'dan bir yıl müddetle *Öklid Geometrisi (Kitab al-Usul)* ve başka kitaplar okuyan, bu arada *Öklid Geometrisi*'ndeki problemlerin çözümünü gören al-Hafaci, Koca Davud'u, zamanında benzeri görülme-yen biricik bir şahsiyet olarak tanıtmaktadır.

Bu kayıtlardan, al-Hafaci'nin Koca Davud'la Selânik'te görüştüğü, İstanbul'da ise ondan bir yıl boyunca *Öklid Geometrisi* ve başka kitaplar okuduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bilgiler Koca Davud'un İstanbul'da da bulunduğunu kesin olarak ortaya koymaktadır. al-Hafaci, *Hab aya'z-Zava-*

⁵¹ A. Sayılı, a.g.e., s. 297.

⁵² *Hab aya'z-Zavaya*, aynı yer. al-Hafaci'nin (ö. 1069) İstanbul'da Koca Davud'dan ders aldığı tarihin, onun 977 yılında doğması ve gençliğinin başlarında Selânik'te Koca Davud ile görüşmesi dikkate alındığında, 999 civarı olması gerekmektedir.

⁵³ Geredeli Abdülganı Efendi (ö. 995)'nin Gani-zâde Nadiri diye bilinen oğlu Mehmed Efendi (ö. 1036/1627)'dir. Süleymaniye Medreseleri müderrisliği yanında Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde de bulunan bu âlimin divanı, münşeat mecmuası ve şehnâmesi meşhurdur (Atay, s. 702-704).

⁵⁴ Azmi-zâde Hâleti diye tanınan bu âlimin asıl adı Mustafa (ö. 1040/1631)'dir. Vefa Medresesi müderrisliği yapan bu âlim de Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulunmuştur (Atay, s. 739-741).

ya'sında, Takiyyuddin'in kendisine, Koca Davud'un *al-Macasti*'yi iyi bilmediğini, karıştırdığını, bazan isabet, bazan da hata ettiğini söylediğini nakletmektedir⁵⁵.

Takiyyuddin ile al-Hafaci'nin Koca Davud'la ilgili verdikleri bilgilere karşılık, Takiyyuddin'in rasathânesi kurulduğu sıralarda İstanbul'da bulunan ve birbiriyle halef-selef olan iki Avusturyalı elçilik papazı, kaleme aldıkları İstanbul hâtıralarında Takiyyuddin ile Selânik'ten getirtilen bir Yahudi astronomun münasebetleri hakkında çok farklı bir çerçeve çizmekte ve konuya çok değişik buudlar getirmektedirler.

Avusturya elçilik papazı Stephan Gerlach ve büyük bir ihtimalle ondan naklen⁵⁶ son dönem Osmanlı edip ve tarihçilerinden *Tarih-i Ebü'l-Faruk* müellifi Mîzancı Mehmed Murad, Selânik'ten getirtilen Yahudi bir astronomun hem Takiyyuddin'e yardımcı olacağını hem de Hoca Sa'deddin Efendi'nin oğluna⁵⁷ hocalık edeceğini bildirmektedirler. al-Hafaci'nin İstanbul'da Koca Davud ile Hoca Sa'deddin Efendi'den ders aldığı kesin olarak bilinmektedir. Bu bilgi, Hoca Sa'deddin Efendi'nin oğluna hoca olarak tayin edildiği söylenen Selânikli Yahudi astronomun Koca Davud'dan başkası olamayacağını göstermektedir.

Gerlach, bu hatıralarında, 13 Kasım 1577 tarihli bir kayıтта, padişahın Mısır'dan getirttiği bir astronom için, Galata dışında bir tepe üzerinde Venedikli Andreas Gritt'in evinin bulunduğu yerde bir kule yaptırdığını ve kulenin altında birkaç kulaç derinlik ve genişliğinde bir kuyu kazıldığını, astronoma yılda 3000 duka altını maaş bağlandığı gibi, rasathâne tamamlanınca 6000 duka altını daha verileceğini, Selânik'ten astronomi bilen bir de Yahudi getirildiğini, bunun astronoma yardım ve Hoca Sa'deddin'in

⁵⁵ *Hab aya'z-Zavaya*, aynı yer.

⁵⁶ Mizancı Mehmed Murad'ın kaynağının büyük bir ihtimalle Stephan Gerlach'ın hatıraları olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ikisi de Takiyyuddin'in yıllık maaşının 3000 altın olduğunu ve Selânik'ten ona astronomi bilen bir Yahudi'nin yardımcı olarak getirildiğini haber vermektedir.

⁵⁷ "Hoca Sa'deddin Efendi'nin beş oğlu olmuş, hepsi de babaları gibi ilmiye sınıfına intisap etmişlerdir. Bunlardan üçüncüsü Mes'ud Efendi (ö. 1005), Sahn müderrisi iken babasından evvel vefat etmiş, büyük oğlu Mehmed (ö. 1014) ile ikinci oğlu Es'ad Efendi (ö. 1004)'ler şeyhülislamlığa, dördüncü ve beşinci oğulları Abdülaziz (ö. 1010) ve Salih Efendi (ö. 1031) ise kazaskerliğe kadar yükselmişlerdir" (*İA*, X, 30). Hoca Sa'deddin Efendi'nin yukarıda adları geçen çocuklarının doğum tarihleri dikkate alındığında, Koca Davud'un Mehmed ya da Es'ad'a ders verdiği tahmin edilebilir.

oğluna hocalık edeceğini ve bu rasathânenin sadece padişahın talihini ve eşref saatleri belirtmek için kullanılacağını yazmaktadır⁵⁸.

Stephan Gerlach'ın halefi olan elçilik papazı Salomon Schweigger ise, İstanbul'da 1578'den 1581 yılına kadar kalmış ve yazdığı hatıralarında, "Değersiz bir astronomun padişaha yaptırdığı faydasız masraflar" başlığı altında, uzun uzadıya Takiyyuddin'in rasathânesinden bahsetmiştir. Bu fıkarda papaz, bu zatın bir zamanlar Roma'da bir matematikçiye uşaklık ettiğini ve orada Euclides, Proclus ve Ptolemaios gibi Yunan astronom ve matematikçilerinin eserlerini, sonradan gizlice sağladığı bir Yahudi'nin aracılığıyla tercüme ettirerek okuduğunu söylediği gibi, bu astronom için Galata dışında bir kule yapıldığını ve bu yapıda 12 Hıristiyan esir kullanıldığını ekler. Bundan başka, Takiyyuddin'in bir yer küresi, bir gök küresi, bir de meridyen dairesi yaptığını, fakat padişahın ve müftünün bu rasathâneyi yıktıklarını yazar⁵⁹.

Görüldüğü gibi Gerlach, "Selânik'ten getirtilen Yahudi astronomun Takiyyuddin'e yardım ve Hoca Sa'deddin Efendi'nin oğluna hocalık edeceğini" söylerken, Schweigger, "Değersiz bir astronomun padişaha yaptırdığı faydasız masraflar" başlığı altında, "Takiyyuddin'in Roma'da bir matematikçiye uşaklık ettiğini ve orada Euclides, Proclus ve Ptolemaios gibi Yunan astronom ve matematikçilerinin eserlerini sonradan gizlice sağladığı bir Yahudi'nin aracılığıyla tercüme ettirerek okuduğunu" söylemektedir. Gerlach ile Schweigger'in söyledikleri oldukça farklıdır. Gerek Gerlach, Takiyyuddin'e yardımcı olarak Selânik'ten getirtilen Yahudi astronomun ve gerekse Schweigger, Takiyyuddin'in Roma'da sonradan gizlice sağladığı bir Yahudi'nin ismini açıklamamaktadırlar.

Stephan Gerlach ile Salomon Schweigger'in görüşlerini tenkit eden Adnan Adıvar da, Schweigger'in; Takiyyuddin'in Roma'da bulunup orada tahsil ettiği rivayetini, ancak bir kişinin haberine dayandığı için doğrulanmaya muhtaç olarak görmekte ve şunları söylemektedir: "...Bizim bildiğimize göre bu Osmanlı astronomu Mısır'da tahsil etmiştir⁶⁰. Her iki elçilik papazının Takiyyuddin'in alelde yalancı, dolandırıcı bir müneccim

⁵⁸ *Türkisches Tagesbuch*, Frankfurt 1674 (Adıvar, s. 107).

⁵⁹ *Reisebeschreibungen nach Konstantinopel*, Nürnberg 1608, s. 90 (Adıvar, s. 107).

⁶⁰ Takiyyuddin'in Sultan III. Murad'a sunduğu arzuhalinden tahsilini İstanbul'daki büyük âlimlerden ders almak suretiyle tamamladığı anlaşılmaktadır.

olduğu hakkındaki sözleri tabii tamamıyla manasız ve yanlışır; çünkü açıkladığımız gibi, onun eserleri, zamanın astronomi ilmine tamamıyla sahip bir astronom olduğunu göstermektedir. Bu münasebetle şunu da kaydedelim ki, Takiyyuddin'in kuyruklu yıldızlardan ahkâm çıkardığına ve padişaha bu hususta izah-nâmeler verdiğiine dair, Türk kaynaklarındaki haberler de kolay kolay kabul edilemez. Mordtmann, bu astronomun ilim seviyesinden ve kitaplarından, ne yazık ki asla bahsetmemiştir⁶¹.

Son devir Osmanlı tarih yazarlarından *Tarih-i Ebü'l-Faruk* müellifi Mizancı Mehmed Murad Bey ise, Takiyyuddin'in rasathânesinin yıkılması konusuna girmeden o sırada devlet ricâli arasındaki cepheleşmeye dikkat çekmekte ve başta Şeyhülislâm Hamid Efendi olmak üzere bazı âlimlerin kendi aralarında bir "firka-i milliyye" teşkil ederek yüksek mansıplara asıl Osmanlıları geçirmek ve böylece hükümeti mühtedilerin nüfuzundan kurtarmak olduğunu söyledikten sonra, kaynak göstermeksizin⁶² şu bilgileri vermektedir:

"Biraz evvel kuyruklu yıldız çıkmış idi. 986'da vebâ zuhur etti. Pek çok adam kırıldı. Mihrimah Sultan, Şeyhülislam Hamid Efendi ve Piyâle Paşa bunların meyanında idi. Halkta şikayet çoğaldı. Saraydaki mühtediler bundan istifade ettiler. Hoca Sa'deddin Efendi'nin delaleti ile Tophâne'de bir rasathâne inşa olunmuş idi. Padişahın da nücuma meyl ve merakı vardı. Gündüz bile ecrâm-ı semaviyenin seyrinde medar olmak üzere derin kuyu içine aletler yerleştirilmiş idi. 'İlm-i nücuma vukufda teferrüd eden Takiyyuddin Efendi'yi Mısır'dan celb ettiler. 3000 altın senevi tahsisat ile rasathâneye müdür oldu. Bir Yahudi müneccimini de muavin verdiler. Mühtediler bu rasathâneyi vesile-i tezvîr ittihaz ettiler. Her nerede böyle bir rasathâne inşa olundu ise neticesinde felaket vâki' olduğunu güyâ emsâl-i tarihiyye ile ispat etmeğe kalkıştılar. Kuyruklu yıldızın, vebânın bunun mukaddimatı olduğunu iddia ettiler. Padişah korktu. Rasathânenin yıkılıp mahv edilmesini emretti. Rasathâne Sa'deddin Efendi ile padişahın arzu ve tensibleri semeresi idi. Aleyhinde sarayda çevirilen entrikaya hedef dahi Sa'deddin Efendi idi. Çünkü bu ağalar ile kalfalar, belki daha büyük harem-i hümayun erkâmı Sa'deddin Hoca'nın padişah üzerinde icra ettiği nü-

⁶¹ Adıvar, s. 108.

⁶² Mizancı Mehmed Murad bu konuda herhangi bir kaynak göstermemektedir.

fuzu çekemiyorlardı. Lâkin Sa'deddin Hoca'nın aleyhinde çevrilen bu dolap dahi akibet Sokullu'nun aleyhine döndü..."⁶³.

Takiyyuddin ve rasathânesi hakkında bir makale yazan J.H. Mordtmann, Selânikli Yahudi astronom hakkında kesin bir şey söylememekte ve Franz Babinger'in kendisine yazdığı bir mektupta, X./XVI. yüzyılda Selânik Yahudileri arasında ilmî bir hareket olduğunu ve belki bu astronomun 1568'de o şehirde Joseph ben Schemtom'un astronomi ile ilgili eserlerini bastıran Daniel Perachja Ha-Kohen olabileceğini bildirdiğini nakletmektedir⁶⁴.

Bütün bu bilgilerden, Takiyyuddin'in *Sidrat Muntaha'l-Afkâr*'ında, "Selânik'te bulunan Davud al-Riyazi diye bahsettiği kişi ile al-Hafaci'nin *Rayhanat al-Alibba* ve *Habaya'z-Zavaya* adlı eserlerinde, gençliğinin başlarında Selânik'te görüştüğünü ve ayrıca İstanbul'da matematik dersleri aldığını söylediği Haham Davud ve Koca Davud'un aynı kişi oldukları kesinlik kazanmaktadır.

al-Hafaci'nin *Habaya'z-Zavaya*'da kaydettiklerinden Takiyyuddin ile Koca Davud arasında bir anlaşmazlığın bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Gerek al-Hafaci'nin gerek Stephan Gerlach ile Salomon Schweigger'in verdikleri bilgiler, Dar al-Rasad al-Cadid'in yıkılması ve Takiyyuddin'in son yıllarında başına gelenler hakkında yeni değerlendirmelere yol açabilecek mahiyettedir. Bu bilgiler ışığında her şeyden önce Takiyyuddin'in saraydaki rakipleri veya onu himaye eden Hoca Sa'deddin Efendi ile Sokullu Mehmed Paşa'nın rakipleri yanında, İstanbul'da bulunan Avrupalıların başta elçilik papazları olmak üzere onu sevmediklerini ve değerini düşürücü bir tavır içinde olduklarını göstermektedir. Bu arada, Roma'dan Selânik'e göç etmiş Yahudilerden olan ve 1568 yılında Selânik'te Joseph b. Shem Tov Hai'nin *She'erit Yosef* adlı eserini ve buna ilâveli olarak Endülüslü Yahudi astronom Abraham Zacuto'nun zicini bastıran Daniel Ben Perahyah Ha-Kohen (ö. 1575)'in 1573'te Selânik hahamları ile birlikte Don Joseph Nasi'nin hasmı olarak bilinen hekim Davud'a karşı bir bildiriye imza koyduğu kaynaklarda belirtilen bir kimse olması da oldukça dikkat

⁶³ *Tarih-i Ebü'l-Faruk*, IV, İstanbul 1328, s. 45-47.

⁶⁴ *Der Islam*, XIII, 82, 96.

çekmektedir⁶⁵. Schweigger'in, Takiyuddin'in Roma'da uşaklık ettiğini ve orada Euclides, Proclus ve Ptolemaios gibi Yunan astronom ve matematikçilerinin eserlerini gizlice sağladığı bir Yahudi'nin aracılığıyla tercüme ettirerek okuduğunu söylediği Yahudi'nin yukarıda bahsi geçen Romalı Daniel Ben Perahyah Ha-Kohen olması mümkündür. Takiyuddin ile Daniel arasında bazı temaslar geçmiş olabilir. Yani Takiyuddin Daniel'den bazı Yunan matematikçilerinin yeni basılan bazı eserlerini almış ve muhtemelen bu eserlerden istifade etmek için meslektaşı Davud'un yardımına müracaat etmiş olabilir. Şu var ki, Öklid'in *Elementa'sı* (*Kitab al-Usul*) ile Batlamyus'un *Almagest*'ini tercüme ettirmiş olamaz. Çünkü bu eserler İslâm dünyasında çok eskiden beri Arapçaya çevrilen, çok işlenen tabiatıyla yaygın olarak kullanılan eserlerdir. Burada Takiyuddin'in Koca Davud'un *al-Macasti*'yi iyi bilmediğini, bazan isabet bazan hata ettiğini ve karıştırdığını söylemesi de oldukça anlamlıdır. Fakat Takiyuddin'in *Sidrat Muntaha'l-Afkar*' adlı eserinin Kandilli Rasathânesi, nr. 2081, yap. 6a-53'te yer alan müellif nüshasının 6a sayfasında yani zahriyesinde bir satır halinde latin alfabesi yazılmıştır. Bu harflerin mürekkebinin özelliği gözönüne alınarak sonradan yazılmayıp bizzat müellif tarafından yazılmış olabileceği düşünülebilir. Koca Davud'un Takiyuddin'e bazı Yunan bilim adamlarının eserlerini tercüme ettiği doğruysa Takiyuddin'in bu esnada Latince dersi almaya heves etmiş olabileceği ileri sürülebilir.

Burada, rasathânenin yıkılış safhalarının nasıl gerçekleştiği üzerinde de durmak gerekmektedir. Takiyuddin'in iki baş hamisinden biri olan Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın 20 Şaban 987'de vefat etmesinden ikibuçuk ay sonra 4 Zilhicce 987 Perşembe günü Dar al-Rasad al-Cadid'in yıkılması ile ilgili Sultan III. Murad'ın iradesi sadır olur. Karaçelebi-

⁶⁵ Musevî din okulu müdürü ve yazar olan Daniel b. Perahyah Ha-Kohen, Josephus soyundan geldiğini iddia eden Roma asıllı bir ailenin çocuğu idi. Babası Roma'dan Selânik'e göç ettiği zaman, 1548'de ölümüne kadar Daniel sayesinde durumu iyi olan İtalya menşeli Yahudi cemiyetinin din okulu müdürü idi. Daniel, Talmud öğretisine ek olarak, felsefe, matematik, tıp ve astronomi öğrendi. 1545 yılında Selânik'te çıkan bir yangın bütün kitaplarını ve yazmalarının çoğunu yok etti. Onun yalnızca Joseph b. Shem Tow Hai'nin *She'erit Yosef* adlı eseri üzerine 1568'de Selânik'te ilaveli olarak basılmış olan bir şerhi kurtuldu. Kendisi bu esere değişik konularda malzemeler ilave etti. O, ayrıca bu esere Abraham Zacuto'nun kendi şerhi ile birlikte bir zicini de ilave etti. Daniel, 1573'te Selânik hahamları ile birlikte Don Joseph Nasi'nin hasımı olan hekim Davud'a karşı bir bildiriye imza koyan bir kimse idi (*Encyclopaedia Judaica*, V, 1293-94; geniş bilgi için bk. M. Molho, *Essai d'une Monographie sur la famille Perahia à Thessaloniki* (1938), s. 14-20).

zâde *Ravzat al-Abrar*'da rasathânenin yıkıtılma tarihini 988 Safer'i olarak göstermektedir⁶⁶. Buna göre, rasathâne, yıkıtılma iradesinin çıkmasından yaklaşık iki ay sonra fiilen yıkıtılmış olmaktadır.

Tespit edilebildiği kadarıyla Koca Davud'un herhangi bir eseri yoktur. Ancak kendisinin Porphyrius'un *Eisagoge* yani *Isagoci*'si üzerine Grekçe bir şerhi olduğu anlaşılmaktadır. Bu şerh, David Thessalonicensis'e nispetle Adolf Busse tarafından *Commentaria in Aristotelem Graeca* külliyyâtı içinde yayımlanmıştır⁶⁷. David Thessalonicensis'in burada araştırma konusu edilen Selânikli David olma ihtimali, araştırılmaya ihtiyaç göstermekle birlikte mevcuttur.

7. İBN CANİ AL-İSRA'İLİ (XI./XVII. asrın başları)

"İbn Cani"⁶⁸ al-İsra'ili al-Mutatabbib" diye tanınan Şa'ban b. İshak hakkında Osmanlı kaynaklarında bilgi yoktur. İbn Cani, İspanyol tabibi Motaridis'in, tütün yaprağının tedavide kullanılması ile ilgili eserini, *Risala fi'l-Mu'alaca (al-Mudavat) bi-Varak al-Tebg*⁶⁹ adıyla Arapçaya çevirmiş olması dolayısıyla bilinebilmektedir.

Motardis'in eserinde, Yeni Hindistan'ın yani Amerika'nın h. 988'de İspanyol hükümdarı tarafından alınışı zikredildiğine göre, İbn Cani'nin XI./XVII. asrın başlarında yaşadığı söylenebilir.

İbn Cani, kitabın başında; halkın, kadınlara varıncaya kadar, "tobako" denen tütünü içmeyi alışkanlık haline getirdiklerini, fakat, onun faydalı mı zararlı mı olduğunu bilmediklerini, tütün içmekten maksatlarının sağlığı korumak olmadığını, tersine, tütün içilince beyne yükselen dumanla, keyiflenmek istediklerini ifade ettikten sonra, tütün içmenin midedeki rutubetleri kuruttuğunu ve onu takviye ettiğini ileri sürer. İbn Cani, daha sonra, tütünü övücü mahiyette manzum bir risale gördüğünü, fakat bu risalenin tütünün özelliklerinden bahsetmediğini, tıp ilminde ihtisası olan

⁶⁶ Bulak 1248, s. 462.

⁶⁷ Sarton, *Introduction to the History of Science*, I, 335.

⁶⁸ Bu isim, *Kaşf al-Zunun*, s. 863'te "İbn Fâni"; *GAL, Suppl.*, II, 1031, nr. 46'da, İskenderiye, Tıp 42'deki nüshaya göre verildiği anlaşılan "İbn Hanî", Köprülü Ktp., I. Kısım, nr. 158119'daki nüshada ise "İbn Cani" şeklinde geçmektedir.

⁶⁹ Katip Çelebi bu eseri *Risala fi'l-Duhan* adı altında almaktadır (*Kaşf al-Zunun*, s. 863).

kimsenin tütünün özelliklerini bilmesi gerektiğini kaydeder ve "Bunu bilmeyen nasıl kâmil olabilir?" diye sorar. Daha sonra, manzum risale sahibinin, tütünün bazı hassaları ile ilgili görüşlerini tenkide geçer. Onun tütünün balgamı temizlediği ve safrayı giderdiği görüşünde olduğunu, halbuki bunun doğru olmadığını, çünkü balgamı temizlemenin ya müşhil ilaçlarıyla kusturma sayesinde -ki bu en iyi yoldur- ya da yalnız çözme (al-tahlil), söktürme (al-takti') ve kurutma (al-tacif) ile mümkün olabileceğini söyler ve, "Bu ot, müşhil ilaçlarından olmadığı halde nasıl müşhil olabilir?" diye sorar. İbn Cani, tütünün bir toprak cevheri olduğu ve içinde güçlü bir kurutucu, biraz da ısıtıcı bir kuvvet taşıdığı için balgamı temizlemenin yalnız çözme ve kurutma ile mümkün olabileceğini açıklar. Bunun da yalnız sıcaklık ve kurulukla meydana geldiğini belirtip, "Nasıl olur da onun, 'Safrayı giderir?' sözü doğru olur?" der ve zıt bir görüş ileri sürerek şunları ekler: "Çünkü, safranın ilacı bunun tersidir, yani soğutma (al-tabrid) ve nemlendirmedir (al-tartib). Bu görüşün tıp kitaplarını incelememiş birinin görüşü olması muhtemeldir. Tütünün sıcaklık ve kuruluğunda şüphe yoktur. Fakat sıcaklık derecesi ve diğer kuvvetleri ile özellikleri belli değildir; bilmiyoruz. Halk içinde bu ilacı çok kullandığı için ölenler bile vardır. Bundan dolayı, bu bitkinin mahiyet ve keyfiyetini öğrenmeğe koyuldum. Zayıf ve yetersiz olan görüş ve düşünceme rağmen, tıp kitaplarını ve hikmet risalelerini araştırmaya başladım. Bu bilim dalındaki yetersizliğime rağmen kısa bir zamanda, gerek eskilerden ve gerekse yeniler içinde bu ilaçtan bahseden bir kimse görmedim. Sonra yenilerden, İspanya memleketinde yaşayan Motaridis adlı bir tabibin, bu bitkinin mahiyeti ve keyfiyeti hakkında Frenkçe bir risalesini buldum ve bu risaleyi Arapçaya çevirmeye gayret ettim."

İbn Cani, bundan sonra, risale sahibi olan Motaridis'in görüşlerini aktarmaya başlar: "Şimdi tobako diye tanınan bitki, Yeni Hindistan'da yani Amerika'da kullanılan eski ilaçlardan olup halk arasında meşhur idi. Onlar bu bitkiyi, kılıç ve mızrak darbelerinden meydana gelen ağır-hafif bütün yaraların tedavisinde kullanmaktaydılar. Fakat onlar, bunu aralarında bir sır olarak muhafaza ediyorlar ve hâriçten bir kimseye sızdırmıyorlardı. Memleketlerinden, tedbiri hususunda çetin bir çare gerektiren anlaşılmaz bir hadise meydana gelince, bir taraftan bu bitkinin dumanını içerlerken,

bir taraftan da onun mide ile beynin rutubetlerini kuruttuğunu, tembelliği giderdiğini ve hafıza kuvvetini artırdığını tartışıyorlardı.

988/1580 yılında Yeni Hindistan yani Amerika, İspanya hükümdarı tarafından alındığı zaman, bu ilacı bulduk ve pek çok defa tecrübe ettik. Onda, başka ilaçlarda bulunmayan ince hassalar ve güzel faydalar olduğu ortadadır. Amerikalılar arasında, bu bitkinin adı Feysiyyalat'tır. Bizim memleketimizde ise, çok yetiştiği için 'tobako' diye tanınan adanın adıyla adlandırıldı."

Motaridis bundan sonra, tütünün hangi hastalıklara karşı ilaç olarak kullanıldığını, tek tek sayar ve bu rahatsızlıklarla ilgili olarak tütünün nasıl kullanılacağına dair reçeteler verir. Buna göre tütün; yelden ve balgamdan meydana gelen sızıları dindirir; başağrısına (al-suda' al-barid), özellikle al-şakika al-muzmina'ya, gilzat al-rukba'ya, çok balgamdan ileri gelen kronik göğüs hastalıklarına, nefes darlığına (müellif bunu tecrübe ettiğini ve çok faydasını gördüğünü açıklar); göğsü bozucu hiltlara (karışımlara) karşı, yel menşeli mide ağrılarına, soğuktan ya da fazla sevdadan meydana gelen mide sertliğine (salabat al-mi'da), mesane ve kulunç ağrılarına, rahim hastalıklarına, küçük çocuklarda görülen sar'a benzeri "al-tahma" denen hastalığa (müellif Amerikalı kocakarıların 'tobako' ile bu hastalığa karşı ilaç yaptıklarını gördüğünü nakleder), kurtlara (al-dîdan) ve habb al-kar'a'ya, mafsal ağrılarına, çetin veremlere, kışın çocuklarda ve gençlerde görülen el ve ayak şişmelerine (intifah), zehirli oklardan meydana gelen yaralanmalara (müellif Amerikalıların bunu kullandığını, kendisinin de deneyerek faydasını kısa zamanda gördüğünü bildirir), bıçak ve kılıç kesiklerine karşı iyi gelmektedir.

8. AL-RA'İS İBRAHİM B. AHMED AL-ANDALUSİ (1042/1632'de sağ)

Kitab al-'İzz va'l-Manafi' adlı topçulukla ilgili meşhur eserin müellifi olan **al-Ribaş**⁷⁰ ve **al-Mu'accam**⁷¹ diye tanınan Endülüslü denizci ve

⁷⁰ İbrahim Reis ve eseri hakkında bir makale kaleme alan David James, bu kelimenin İspanyolca "Rivas" ya da "Rives" kelimesi ile aynı kelime olduğunu naklen söylemektedir (the Manual de artilleria of al-Ra'is İbrahim b. Ahmed al-Andalusî with particular reference to its illustrations and their sources", *BSOAS, XLIII* (1978), s. 250, not 31).

⁷¹ David James, yazmalarda daha ziyade "al-Mi'cam" şeklinde geçen bu kelimenin doğru şeklinin bu şekilde olması gerektiğini yine aynı kaynağa dayanarak bildirmektedir (*a.g.e.*, s. 250, not 30).

topçu ustası **al-Ra'is İbrahim b. Ahmed b. Ganim b. Muhammed b. Zekeriyya al-Andalusî**⁷², Gırnata'nın Nigüelas⁷³ köyünde doğdu. Topçulukla ilgili eserini 1638'de yazdığına 80 yaşına yakın olduğuna göre, 1550-1560 yılları dolaylarında doğmuş olmalıdır. Müslümanların Endülüs'ten ilk çıkarılışlarında ailesi ile birlikte Gırnata'dan İşbi-liye (Sevilla)'ye göçtü. Böylece onun denizle olan uzun beraberliği de başlamış oluyordu. İbrahim Reis, Atlas Okyanusu'nda, Amerika'dan İspanya'ya gümüş taşıyan kalyonlarda çalıştı. Bu vesile ile defalarca Amerika'ya gidip geldi. Bu yolculuklarda, topçulukla ilgili bazı teorik ve pratik bilgiler edindi. Bu kalyonlardaki askeri birlik içinde, barutlu harp aletlerini iyi bilen adamlar vardı. Bu adamlar, zaman zaman devlet büyükleri ile topçuluk sanatı üzerine toplantılar yapıyorlardı. İbrahim Reis, mutad toplantıların birinde topçuluk sanatı ile ilgili olarak meclise getirilen pek çok kitabı görüp inceleme imkânı bulur. Bu ilmi bilenler ve amelî olarak onunla ilgilenenler, hükümdarlarının bu sanat erbabına büyük bir değer verdiğini görünce bu fen hakkında kitaplar kaleme almışlardır. İbrahim Reis, bir taraftan onlarla oturmakta ve topçulukla ilgili bazı ana meseleleri öğrenmekteyken, bir taraftan da bütün toplar üzerinde araştırma ve inceleme yapmaktaydı. Toplantılara devamlı olarak katılan ve toplantıların genel havasına uyum sağlayan İbrahim Reis, İspanyollar tarafından Endülüs-lü biri olarak sanılmıyordu. Fakat İspanya kralı, bütün Endülüs Müslümanlarının İspanya'dan çıkarılmasını emrettiği zaman, İbrahim Reis, Hıristiyanlarla arasında çıkan bazı meselelerden ötürü hapsedildi. Ancak, Hıristiyan büyüklerinden biri, İbrahim Reis'e hapis-hânedan kurtuluncaya kadar yardımcı oldu ve onunla arkadaşlık etti.

⁷² Müellif ve eseri hakkında bk. David James, a.g.m., *BSOAS*, XLIII, (1978), s. 237-257; Flügel, *Die arabischen, persischen, türkischen Handschriften der k.k.k. Hof bibliothek zu Wien*, II, 477-480 (nr. 1412); Brockelmann, *GAL*, II, 466; Kahh ala, *Mu'cam al-Mu'allifin*, I; al-Zirikli, *al-A'lam*, I, 30; *Fihris al-Mahtutat al-Musavvara*, IV, 19-20; *Köprülü Kütüphânesi, Yazmalar Kataloğu*, I. Kısım, nr. 1122, s. 574; Ramazan Şeşen, *Navadır al-Mahtutat*, II, 432.

⁷³ Yazmalarda "Levleş" suretinde geçen bu isim, Tunus ve Cezayir yazmalarında geçmemektedir. Flügel, Viyana yazmaları kataloğunda bu ismi Naulasch diye okumakta ve fakat bir açıklama yapmamaktadır. 'Abdulmacid al-Turki, bu kelimenin "Velez" olabileceği görüşündedir. İbn al-Hatib, *Lamhat al-Badriyya*'de, "Navalaş" şeklinde biraz farklı bir imlâsını vermektedir. Simonet'e göre (*Descripcion del Reiono de Granada Sacades de losgutores arJabigos*, Granada 1873) Nevales; Durcal ve Talara arasında bulunan Alpujarra'daki Nigüelas köyüdür (bk. Hüseyin Monés, *Ta'rih al-Coğrafiyya va'l-Cuğrafiyyin fi'l-Andalus*, Madrid 1967, s. 567; D. James, a.g.m., s. 250, not 38).

İbrahim Reis, hapisten kurtulduğunda, bütün Endülüslüler ile birlikte Müslüman ülkelerine çıkmak istediye de kendisine engel olundu. Rüşvet olarak gümüş paralar ödemek suretiyle çıkmasına müsaade edildi. Böylece İbrahim Reis İspanyolların elinden kurtularak 1018/1609 ya da 1019/1610 yılında Tunus'a geldi. Orada Endülüslü pek çok arkadaşı ve dostuyla buluşup görüştü. Tunus beyi Osman Dayı (1594-1610) tarafından iyi bir şekilde karşılandı ve Osman Dayı tarafından 200 Endülüslünün başına getirildi. Ayrıca kendi emrine 500 Sultanı akça, 200 *tabanca*, 200 *kama* ve deniz seferinde ihtiyaç duyulan diğer malzemeler verildi. Osman Dayı'nın gemileriyle sefere çıkmaya başladı. Altı ay geçmeden Osman Dayı vefat etti. Onun ölümünden kısa bir müddet sonra İbrahim Reis biraz ganimetle birlikte Tunus'a döndü. Reis, yapmış olduğu bu savaşlarda çok ağır bir şekilde yaralandı. Fakat iyileştikten sonra tekrar deniz seferine çıktı. Bir seferinde, Malaga şehri yakınındaki Küçük Deniz⁷⁴ kıyısında onbir düşman gemisi ile karşılaştı. Meydana gelen şiddetli çarpışmada iki taraftan da pek çok kimse öldü. Sonunda sayıları iyice azalan İbrahim Reis ve adamları esir düştüler. Bu arada yirmisi ileri gelen olmak üzere karşı taraf da 600 kayıp verdi. Ağır yaralı olan İbrahim Reis, yedi yıl esaret hayatı yaşadıkdan sonra kurtuldu. Tunus'a döndüklerinde Emir Yusuf Dayı (1610-1637), kendilerine Halk al-Vad (La Goulette) kalesinde yer verdi. İbrahim Reis burada toplar ve topçulukla ilgili bilgilerini geliştirme fırsatını buldu, Aljamiado dilinde yazılmış top ve topçulukla ilgili eserleri okuyup inceledi.

İbrahim Reis, maaşlı müdafiler tayfasının top ve topçuluk konusunda pratik bilgilerinin olmadığını bildiğinden; her topun ayrı masrafı ve yapılşında birçok güçlükleri olduğundan, topu kullanan ya da atan kimsele- rin, çok defa birinci ya da ikinci atşlarında onu kırıp kullanılmaz hale getirdikleri, kırılan topu onarmaya çalışanların da çok geçmeden öldükleri bilinen bir keyfiyet olduğundan top ve topçulukla ilgili bir kitap yazmaya karar verdi. Müellif, 1040/1630 yılında, Halk al-Vad'ta başladığı ve Arap harfleri ile yazılmış İspanyolca demek olan Aljamiado⁷⁵ dilinde yazıp elli bâb üzerine tertip ettiği adı geçen eserini 22 Rebiülevvel 1042/1632'de bitirdi. İbrahim Reis, içinde faydalı şeyleri ve müdafilerin vazifelerini de işlediği bu kitabından bir dünya menfaaı gözetmediğini; Allah'tan, Arap-

⁷⁴ Metinde al-Bahr al- Sagir şeklindedir.

⁷⁵ Aljamiado tabiri ile ilgili olarak bk. *İA*, I, 359-360.

çaya tercüme edilip nüshaları da çoğaltılmak suretiyle bazı İslâm ülkelere gönderilmesini dilediğini söylemektedir. İbrahim Reis'in Aljamiado dilinde yazdığı kitabın asıl nüshası bugün mevcut değildir.

Müellif otuz yıllık şahsî tecrübe ve müşahedelerini de katarak meydana getirdiği kitabını telif ederken kendisinden önce konu ile ilgili yazılmış çağdaş İspanyol kaynaklarından geniş bir şekilde istifade etmiştir. Bu eserler arasında; Luis Collado'nun *Platica manual de artilleria* (Milan 1592)'sı, Cristoval Lechuga'nın *Discurso de la artilleria* (Milano 1611) ve Diego Ufano'nun *Iratado de artilleria* (Bruselas 1613)'sı istifade ettiği eserlerin en belli başlılarıdır. Bu eserler arasında, İbrahim Reis'in en çok istifade ettiği eser, İtalya'da hizmet gören bir İspanyol subayı olan Luis Callado'nun *Platica manual de artilleria*'sıdır⁷⁶. X./XVI. yüzyılda topçulukla ilgili kaleme alınan eserlerin en büyüklerinden biri olan bu İspanyolca eser yayımlanışından kısa bir zaman sonra çok tutulan bir eser olmuştur. İbrahim Reis'in eserinin birçok bâbı Collado'nun eserinin olduğu gibi ya da kısaca tercümesidir⁷⁷.

İbrahim Reis'in eseri, 1048/1638 yılında, Marakeş sultanları tercümanı olan Ahmed b. Kasım b. Ahmed b. al-Fakih Kasım b. al-Şayh al-Hucri al-Andalusî tarafından *Kitab al-İzz va'l-Manafi' li'l-Mucahidin fi Sabil Allah bi'l-Madafi'* adıyla Arapçaya tercüme edilmiş (eserin tercümesi ile ilgili bazı hususlar için bk. bu çalışma nr. 9), tercüme tamamlanınca mütercimim oğlu Muhammed Hoca b. Ahmed b. Kasım b. Ahmed b. al-Fakih Kasım b. al-Şayh al-Hucri al-Andalusî tarafından çoğaltularak İslâm memleketlerine gönderilmiştir⁷⁸. Eserin bir nüshası da aşağıda Ahmed b. Ka-

⁷⁶ Kitabın ilk baskısı, *Prattica manuele de II' artigleria* adıyla 1586'da Venedik'te yayımlandıktan sonra, 1606 ve 1641 yıllarında Milan'da iki def'a daha neşredilmiştir. İlk İspanyolca neşri ise, 1592'de Milan'da gerçekleştirilmiştir (Palmay Dulcet, *Bibliografia hispanica* 57575). Collado için bk. Almirante, *Bibliografia militar*, s. 179.

⁷⁷ Krş. D. James, *a.g.m.*, s. 242-245.

⁷⁸ Eserin hemen hepsi Magribi haula olan şu onaltı nüshası tespit edilmiştir: 1. Rabat, Cela, nr. 87 (istinsahı 10 Rabı' al-ahir 1048); 2. Köprülü Ktp., I. Kısım, nr. 1122 (istinsahı Zulka'da 1048'de Tunus'ta); 3. Cezayir, Milli Ktp., nr. 1511 (İstinsahı Zu'l-Kada 1050/Şubat 1641'de Tunus'ta); 4. Viyana, Milli Ktp., nr. 1412 (Zu'l-Ka 'da 1050/Şubat 1614'de Tunus'ta); 5. Tunus, Milli Ktp., nr. 3433 (İstinsahı tahminen XI./XVII. asır); 6. Dublin, Chester Beatty, nr. 4107 (İstinsahı Muharrem 1062/Eylül 1651'de Tunus'ta); 7. Kahire, Milli Ktp., Furusiyya, nr. 97 (istinsahı 1064/1653'te); 8. Dublin, Chester Beatty, nr. 4568: bazı parçalar; istinsah tarihi yoktur); 9. Kahire, Taymuriyya-Furusiyya, nr. 86 (istinsahı 1198/1783'te); 10. Cezayir, Milli Ktp., nr. 1512 (istinsahı 1198/1783'te); 11. Rabat, Hizanat al-Malikiyya, nr. 2646; 12. Rabat, nr. D. 1342; 13. Hüsrev Paşa, nr. 2601, yap. 1b-86b (İstinsahı h. 1198'de Mustafa Hoca al-Ra'is

sım al-Andalusî maddesinde ayrıntılı olarak üzerinde durulacağı gibi Osmanlı Padişahı Sultan III. Murad'a takdim edilmiştir.

Kitab al-İzz va'l-Manafi', Kahireli bilim adamı Ahmed Zeki Bey tarafından 1902'de Hamburg'ta yapılan XIII. Oryantalistler Kongresi'nde tebliğ olarak sunulduktan sonra tanınmaya başlamıştır. David James'e göre *Kitab al-İzz*'in gerçek değeri, XVII. yüzyıl Avrupa teknik bilgisinin Kuzey Afrika'ya İslâmleştirilmiş bir formla geçişini sağlayan bir eser olmasıdır. Ayrıca eser, sanat tarihçileri tarafından da beğenilen, Kuzey Afrika'da meydana getirilmiş birkaç resimli yazmadan biridir.

9. AHMED B. KASIM AL-ANDALUSÎ (1048/1632'de sağ)

Merakeş sultanları tercümanı olan **Şihabuddin Ahmed b. Kasim b. Ahmed b. al-Fakih Kasim b. al-Şayh al-Hucri al-Andalusî**⁷⁹, Aljamiado dilinden tercüme ettiği kitaplarla Batı bilim ve tekniğinin İslâm dünyasına girişinde son derecede ehemmiyetli bir rol oynayan ilk mütercimlerdendir. Kendisine İspanyolca avukat demek olan "Afukay" ya da "Afkay" deniliyordu⁸⁰.

Ahmed b. Kasim'in tercüme ettiği kitaplardan biri, al-Ra'is İbrahim b. Ahmed al-Andalusî 'nin daha önce belirtildiği üzere; 1632 yılında yazmış olduğu, bugün asıl nüshası bulunmayan eserdir. Mütercim, 13 Rebiülevvel 1048 (1638) yılında *Kitab al-İzz va'l-Manafi'li'l-Mucahidîn fi Sabil Allah bi-Alat al-Hurub va'l-Madafi'* adıyla Arapçaya tercüme ettiği kitabın sonundaki hatimede geniş ölçüde kendi hayat hikâyesinden bahsetmektedir.

Hatimede verilen bilgilere göre, Ahmed b. Kasim, Endülüs'ten Marakeş'e gitmeden önce 1007/1598-99'da Fas'ın Sela kasabasına ve ribatına gelir. Oradan deniz yoluyla hacca gider. Hac farizasını eda ettikten sonra yaya olarak Medine'ye geçen mütercim, oradan Tunus'a döner. Tunus'ta,

tarafından); 14. Arif Hikmet, nr. 2978 (istinsahı h. 1204); 15. Hasan Husni 'Abdolvahhab, nr. 18488 (istinsah tarihi meçhul); 16. Hasan Husni 'Abdolvahhab, nr. 18120 (istinsah tarihi belli değil). Görüldüğü gibi ilk dört nüsha, mütercimin oğlu Muhammed Hoca tarafından çoğaltılan nüshalardır.

⁷⁹ *Kitab al-İzz va'l-Manafi'*, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1122, yap. 137b-142a; İbn Suda, *Dalil Mu'arrih al-Mağrib al-Aksa*, I. bas., Tatvan 1369/1950, s. 382; *A'lam Marrakuş*, II, 69; al-Zirikli, al-A'lam, I. 198-199; Muhammed al-Manufi, *Macallat Ma'had al-'Ulum al-İslamiyya*, Madrid, XI, 335-353.

⁸⁰ İbn Suda, *Dalil Mu'arrih al-Mağrib*, s. 382.

al-Ra'is İbrahim b. Ahmed, uzun yıllar Marakeş Sultanı al-Sultan Zaydan b. al-Sultan Ahmed b. Muhammed al-Şayh al-Şarif al-Husayni'nin tercümanlığını ve Aljamiado dilinde sır katıbliğini yapan Ahmed b. Kasim'dan söz konusu kitabı, Aljamiado dilinden Arapçaya çevirmesini ister. Ahmed b. Kasim, kitabı incelediğinde, kitabın tercümesinin Müslümanlar için faydalı olacağını görerek tercüme etmeye başlar. Fakat, kitapta geçen top ve topçulukla ilgili isimlerin Arapça karşılıklarını bilemediğinden tercümeyi bırakmak ister. Ancak rüyasında okuduğunu gördüğü bir ayet üzerine, tekrar tercüme işine koyulur. Kitapta takıldığı müşkil yerleri, müellifi al-Ribaş'a sorar. O da kendisine gerekli açıklamalarda bulunur. Sorduğu müşkil yerler esnasında al-Ribaş'ın yazdıklarını yalnız teorik olarak değil pratik olarak da bildiğini anlar.

Ahmed b. Kasim, kendisinin Aljamiado okumayı nasıl öğrendiğinin merak edilebileceği ihtimali üzerine, konuya açıklık getirir. Endülüste Hıristiyanların istilasına kadar Müslümanların konuşma dillerinin Arapça olduğunu, fakat Hıristiyanların buldukları Endülüslülere İspanyolca öğrenmeleri için baskı yaptıklarını, onların da bu baskı ile İspanyolca öğrendiklerini söyler.

Ahmed b. Kasim, Endülüs'ten çıkıp Müslüman memleketlerine gitmeyi düşündüğünde, Hıristiyanların hudud boylarında, Endülüslü aradıklarını ve İslâm ülkelerine kaçan Endülüslülere mani olduklarını haber alır. Bunun üzerine yıllarca dil öğrenmek için kalır. Kendisini İspanyol sansınlar diye, onların kitaplarını okur. Endülüs'ten ayrılıp İslâm ülkelere giderken deniz kıyısında şiddetli koruma altında tutulan bir yere varır. Orada kalır. Oranın halkı, konuşmasını, halini ve yazısını görünce, kendisinden şüphelenmezler. Daha sonra onların aralarından çıkıp İslâm ülkelerine gider. Öğrendiği ilimler ve okuduğu kitaplar sayesinde, kimseye açılmayan saray kapıları kendisine açılır.

Ahmed b. Kasım, Marakeş sultanının izniyle bazı sebeplerden dolayı Avrupa ülkelerine seyahat eder. Bu seyahati esnasında, keşişler ve ruhbanlarla Hıristiyanlık ve İslâmiyet üzerine münazaralarda bulunur. Onların kitaplarını reddetmek için İncil okur. Müteaddit defalar onlara galip gelir. Seyahat ettiği yerler içinde 52 ∞ kuzey paralelinde olan Cufiya⁸¹ ülkesi de

⁸¹ Metinde " جوفيه " şeklinde geçen bu yerin hangi ülke olduğu tespit edilemedi.

vardır. Burada Yahudilerin kendi dinlerini övdüklerini müşahede eder; Aljamiado diliyle yazılmış bir Tevrat görür. Tevrat'tan başka yirmi kitab okur. Daha sonra Fransa ve Flandas'da⁸² bazı Yahudi âlimleriyle (hahamlar) görüşür. Ahmed b. Kasim, Mısır'da iken 'Ali al-Uchuri⁸³ adlı âlim kendisinden Avrupa'da yaptığı münazaralar hakkında bir kitap yazmasını ister. Marakeş kadısı 'İsa b. 'Abdurrahman da, Ahmed b. Kasim'a, İslâm dinine yöneltilen iftira ve yalanlara karşı reddiye yazmasının cihad olacağını söyleyip kendisini teşvik edince, 1047/1637'de *Nasir al-Din 'ala'l-Kavm al-Kafirîn* adında bir kitap yazar⁸⁴.

Ahmed b. Kasim, al-Ribaş'ın yukarıda zikredilen eserini *Kitab al-İzz va'l-Manafi'* adıyla tercüme edince, oğlu Muhammed Hoca tarafından birkaç nüshası meydana getirilmiş, bir nüshası da Sultan III. Murad'a gönderilmiştir. III. Murad'a sunulan nüshada, sultandan "İslâm sultanlarının sultanı", "İki Kara, İki Deniz, Mısır, Şam, Acem ve Arab Iraki'nin Sultanı", "Mekke ve Medine'nin hizmetkârı" olarak bahsedilmekte ve ona dua edilmektedir. Mütercim, Hıristiyanların Osmanlı padişahından korktuklarını, bu korkuya onların birçok ülkesinde bizzat şahid olduğunu, hatta bu korkunun onların kitaplarına bile girdiğini ve kalplerinden gitmediğini; Hıristiyanların, dört İncil'den birini yazan Yuhanna al-Huri'nin bir sözünden, 16. Osmanlı padişahı ile birlikte, Osmanlı Devleti'nin inkiraz bulacağını çıkardıklarını, Yuhanna'nın *Yukalibş* adındaki rumuzlu kitabında da aynı şeye işaret ettiğini, fakat sözlerinin doğru çıkmadığını, çünkü halihazırdaki Osmanlı sultanının yani Sultan III. Murad'ın 18. sultan olduğu halde, düşmanlarına galip olduğunu zikrederek Osmanlı Devleti'ne dua etmektedir. Mütercimin bu tercümede kendi yazdığı hatime kısmına yaptığı bazı katkılar arasında başta, *Mişkat al-Masabih* gibi hadis kitaplarından naklettiği cihadın faziletleri ile ilgili hadisler gelmektedir.

Mütercim, Sultan Zaydan zamanında Mağrib Sultanlığı'nın başkenti olan Marakeş'te seksen top bulunduğunu, bunların daha sonra 1015/1606'da başka bir yere taşındığını söylerken, Sultan Zaydan'ın hizmetinde harp tekniğini iyi bilen Hıristiyan bir Frenk kaptan ve mühendis bulunduğundan bahseder. Mütercim, tercümeyi bitirince, kitabı mütalaa

⁸² Metinde "فلفضى" şeklinde geçen bu yerin Hollanda olması muhtemeldir.

⁸³ Nuruddin Abu'l-İrşad 'Ali b. Muhammed b. 'Abdurrahman al-Uchuri al-Maliki (ö. 1066/1656); Mısır'lı fıkıh, kelâm, hadis ve mantuk âlimidir (Kahhala, Mu'cam al-Mu'allifin, VII, 207).

⁸⁴ al-Zirikli, bu eserden bazı formların Fransız müsteşrik George Colin'da bulunduğunu söylemektedir (*el-A'lam*, I, 198).

edip takriz yazmaları için al-Mufti al-Sayyid Ahmed al-Şarif al-Hanafi ile 'Abdurrahman b. Mas'ud al-Cibali'ye verir. Ahmed al-Şarif takrizinde, kısaca kitabın Müslümanlara, toplum sanatını öğreten ve öğrenenlere, Müslüman atıcılara faydalı bulunduğunu söylemektedir.

Ahmed b. Kasim, *Rihlat al-Şihab ila Li ka' al-Ahbab* adında bir seyahatnâme de yazmıştır. Fakat bu kitaptan ancak bir parça günümüze gelmiştir⁸⁵.

Ahmed b. Kasim, Endülü's'ün Selemenke (Şelemanka) şehrinden olan ve Abraham Zacuto b. Samuel (ö. 1515)'in⁸⁶ 877/1472'de İbranice olarak

⁸⁵ al-Zirikli, al-A'lam, I, 199. İbn Suda bu seyahat-nâmeden bahsetmektedir (a.g.e., s. 382).

Zacuto'nun İbranice aslı birkaç yazma vasıtasıyla günümüze kadar gelmiş olan bu büyük astronomi eserinin İbranice adı, *Ha-Hibbur ha-Gadol*'dur. Eser 1481'de, Salamanca Üniversitesi'nde astroloji ve mantuk profesörü olan Juan de Salaya tarafından İspanyolcaya tercüme edilmiştir. F. Cantera Burgos'un 1931'de Salaya tercümesi ile birlikte basılan tercümesi, asıl metin üzerinde temel teşkil etmiştir. Zacuto'nun öğrencisi Joseph (Vizinus) Vicinho, *Ha-Hibbur ha Gadol*'un kısaltılmış bir versiyonunu *Almanach perpetuum celestium motuum* adıyla önce Latinceye daha sonra da Latince'den İspanyolcaya çevirmiştir. Bu iki tercüme bir arada olmak üzere 1496'da Leiria'da basıldığı gibi 1915 ve 1922 yıllarında Portekiz hükümetince tekrar basılmıştır. Portekiz'de basılan tek İspanyolca inkunabıldır. Almanach'ın gözden geçirilmiş Latince bir versiyonu 1496'da, Alphonso de Cordova tarafından Venedik'te yayımlanmıştır. Vicinho'nun İspanyolca tercümesi, İbranice transliterasyonu ile birlikte *Be'ur Luhot Kevod Rav Avraham Zakkut* adı altında Daniel b. Perahyah Ha-Kohen tarafından 1568'de Selânik'te *She'erit Yosef* adlı eserin sonlarında basılmıştır. Zacuto'nun astronomi tabloları *Alphonse Tabloları*'na dayalı olarak meydana getirilmiştir. Kendisi bu konuda şunları söylemektedir: "Ben Abraham Zacuto'yum; yazarım. *Alphonse Tabloları*'nı ihtiva eden bütün tabloları tashih ettim. Bu tablolar, hazırlamış olduğum tablolarla uyum halindedir. Tablolarım bütün Hıristiyan ve hatta İslâm ülkelerinde yaygınlık kazanmıştır." (Yu hasin, yap. 222a). Zacuto'nun *Sefer ha-Yu hasin* adlı diğer bir eseri ilk defa Samuel Shalom tarafından notlar, giriş ve ayrıca Josephus'un *Contra Apionem*'inin İbranice bir tercümesi ile birlikte 1566'da İstanbul'da basılmıştır (*Encyclopaedia Judaica*, XVI, 906).

⁸⁶ Astronom ve tarihçi olan Abraham ben Samuel Zacuto'nun dedesi 1306'da Castile'e sürgün olarak gelen Fransız Yahudilerindendi. Zacuto, astronomi alanındaki araştırmalarını Alcantara şövalye teşkilatının büyük ustası olan Don Juan de Zuniga'nın hizmetinde tamamladı. Daha sonra Caceres eyaletindeki Gata'da yerleşti. 1492'de Yahudiler, İspanya'dan sürüldüğü zaman Zacuto da Portekiz'e göçmüştü ve Kral II. John tarafından saray astronomu olarak tayin edilmişti. Adı geçen kralın halefi I. Manuel tarafından yine bu vazifeye devam ettirildi. Vasco da Gama'nın 1496'da Hindistan'a deniz seyahatiyle gönderilmesinden önce, kral tarafından Zacuto'nun görüşleri alındı. Zacuto, keşif yolculuğunun başarılı olacağını ve Portekizlilerin Hindistan'ın büyük bir kısmını ele geçireceklerini önceden tahmin etti. Zacuto, aynı zamanda, yeni yaptığı usturlaplar, tablolar ve deniz haritaları ile Da Gama'nın gemilerini donatarak denizcilere yardım etti. Kral Manuel, 1497'de bütün Yahudileri din değiştirmeye zorlayınca, Zacuto, Portekiz'i terkedip Kuzey Afrika'ya gitti. Kendisi ve oğlu Samuel iki defa tutuklandılarsa da sonunda Tunus'a varmayı başardılar. 1504'te geçici olarak Tunus'ta kaldığı

teelif ettiği, daha sonra Latince'ye, Latince'den Ramons da denen Aljamiado diline *al-Zagutiyya* adıyla tercüme edilen zicini de Arapçaya çevirmiştir⁸⁷. Arapça tercüme, Zacuto'nun öğrencisi, Muallim Yoşeb'in hattıyla olan nüshadan yapılmıştır. Başka müellifler tarafından birtakım ilaveler yapılan zicin mevcut nüshaları üç risaleden oluşmaktadır. Üçüncü risalenin adı bilinmeyen şarihi, mukaddimede, ta'dil ve ta'dil alma ilmini öğrenmeye başlayınca, Zacuto'nun teelif ettiği bazı ziçleri gördüğünü, bu ziçlerin pek çok hesap işlemi yapmaya ihtiyaç bırakmayacak derecede kullanımını kolay bulduğunu, buna karşılık İbn al-Banna'nın zicinin çokça hesap işlemi yapmayı gerektirdiğini söylemektedir. Daha sonra müellifinin İbranice olarak kaleme aldığı bilahere Latince'ye, Latince'den Ramons diline çevrilen, müellifin öğrencisi Mu'allim Yoşeb tarafından istinsah edilen bir ziç risalesini mütalaa ettiğini, bunun Ahmed b. Kasim b. al-Fakih Kasim b. al-Şayh al-Hucri al-Andalusî tarafından Ramons dilinden Arapçaya çevrildiğini, bu çevirinin Abdullah b. 'Abdulkadir Abi'l-Şayh al-Lahmi'nin istinsah ettiği bir nüshasını gördüğünü, fakat bu risalenin mühim bazı kısımlarında pek çok yanlışlıklar bulunduğunu, bu yüzden al-Fakih al-Mu'addil al-Şayh 'Abdullah al-Marrakuşi'nin teelif ettiği bir risaleyle karşılaştıncaya kadar bu hususta şaşır kaldığını, fakat bu risalenin de bazı mühim kısımlarında yanlışlıklar bulunduğunu, bundan dolayı bu iki risaleyi içine alan başka bir risale derlediğini ve miladî tarihin bilinmesi hususunda ilaveler yaptığını, 'Abdullah b. Abi'l-Şayh'in hattıyla olan iki risaleyi tashih ettiğini, yeni risaleyi sekiz bâb üzerine tertip ederek *Tuhfat al-Muhtac fi 'İlm al-Ta'dıl va'l-Azyac* diye adlandırdığını kaydetmektedir. Üçüncü risalenin başına yazılan notta bu risalenin 'Abdurrahman al-Fasi'nin eseri olduğu kaydedilmiştir.

sırada yıllarca üzerinde çalıştığı neseplerle ilgili *Sefer ha-Yuhasin* adlı eserini tamamladı. Zacuto'nun astronomik buluşları İspanyol ve Portekiz keşiflerinde mühim bir rol oynamıştır. Columbus da seyahatlerinde onun tablolarını kullanmıştır. Zacuto'nun son yıllarındaki hayatı hakkında bilinenler azsa da 1515'te Dimaşk'ta olduğu bilinmektedir (*Encyclopaedia Judaica*, XVI, 905).

⁸⁷ Zicin mevcut iki nüshasından biri Darülkütüb, Mikat, nr. 1081'de olup 326 yaprakur (istinsahı tahminen h. 1200'dedir. Nüsha hakkında bk. King, *Fihris al-Mahtutat al-İlmiyya*, I, 141). Diğeri de Rabat, Melikiye Ktp., Mecmu'a, nr. 1433'te muhafaza edilmektedir.

10. 'ALİ B. HAMZA AL-MAĞRİBİ (ö. 1022/1614)

Osmanlılarda yetişen büyük matematikçilerden biri olan 'Ali b. Vali b. Hamza al-Mağribi⁸⁸ Cezayir'de doğdu. İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra, eğitimini tamamlamak için İstanbul'a gelip ileri gelen âlimlerden ders aldı. Bazı âlimlere mülazımlık etti. Bir müddet İstanbul'daki Haşiy-i Tecrid ve Miftah medreselerinde müderrislik yaptı. Cezayir ve Trablusgarp kadılıklarına tayin edildi. Fetva verme izni aldı. İstanbul'a dönünce rütbesi Dahil medresesine terfi edildi. 994/1586 yılında İstanbul'dan Mağrib'e döndü. 998 Şevval'inde Cezayir'de bulundu. "Şeyhülislam" ve "Kutbu'l-enanam" dediği Şazeli Şeyhi 'Isa-i Dunayduni'den el aldıktan sonra bir müddet daha Cezayir'de kaldı. Oradan hacca gitmek için Hicaz'a geçti. 998 Zulka'de'sinde. Mekke'de iken üç ay dokuz gün zarfında 16 Cemaziyelahir 999 Pazartesi günü *Tuhfat al-A'dad* adlı Türkçe matematik kitabının telifini tamamladı. 16 Ramazan 1002 tarihinde Yemen'in San'a şehrinde bu eserinin yeni bir nüshasını meydana getirdi. 1022/1614 Ramazan'ında İstanbul'da Abu'l-Su'ud-zâde Mehmed Efendi'nin yerine Sahn müderrisliğine, oradan da Tunus kadılığına tayin edildi. Aynı yıl içinde Tunus'ta vefat etti.

İbn Hamza, bu eserini telif ederken, Sinan b. al-Fath al-Harrani, İbn Yunus al-Misrı, İbn al-Ha'im, İbn Gazi al-Osmani, İbn al-Saffar ve başka büyük matematikçilerin eserlerinden faydalanmıştır. İbn Hamza, eserinin hatime kısmında Hindistan'dan Mağrib'e kadarki İslâm coğrafyasında halk arasında çözüm getirilemeyen bazı problemlerin çözümlerini vermektedir. Bu problemlerden "mes'ele-i Ceza'iriyye (Cezayir Problemi)" diye zikrettiği onbeşincisini, 994 Şevval'inde Cezayir'de iken, Endülüs'ten gelen Mu'allim İbrahim adlı bir kimse tarafından bir tabaka kâğıt üzerine yazılıp Cezayir Ulu Camii'nde duvara asılmak suretiyle çözüm getirilmesi istendiğini kaydetmektedir. İbn Hamza, 16. problemin hacetmek için bulunduğu Mekke'de 998 Zulka'de'si sonunda Hind diyarından gelmiş Molla Muhammed-i Belhî tarafından sorulduğunu zikretmektedir.

⁸⁸ 'Ata'i, *Hada'ik al-Haka'ik*, s. 567; Katib Çelebi, *Sullam al-Vusul*, Şehid Ali Paşa, nr. 1987, yap. 163b; *SO III*, 508; *OM*, III, 284; *JA*, seri IX, cilt XI (1898), s. 35-52; Salih Zeki, *Asar-ı Bakiye*, s. 98-99; *GAL*, Suppl., II, 536; Kahhala, *Mu'cam al-Mu'allifin*, VII, 258.

Müellifin Arap edebiyatına da aşına olduğu, 14. meselenin çözümü ile ilgili olarak İmam Hassar diye zikrettiği İbn al-Hassar'ın söz konusu probleme getirdiği çözümle ilgili görüşünü beğenmeyenleri tenkit etmek için meşhur şair al-Mutanabbi'den naklettiği bir beyitten de anlaşılmaktadır.

İbn Hamza, 14. meselenin sonunda bugün İspanya'ya bağlı olan eski Fas şehri Sebte'den⁸⁹ bahsederken, Sebte'nin o tarihlerde âlimlerin toplandığı bir yer (Macma'al-'ulama') olduğunu, her ilmin kaynağı ve her kavmin uğrağı bulunduğunu söylemektedir⁹⁰. İbn Hamza'nın, Endülüs ve Mağrib ilim muhitlerine mensup âlimlerin bilgi ve tecrübelerinden de istifade ettiği, onların eserlerinden faydalanmak suretiyle, fikirlerini aktarmada mühim bir rol oynadığı söylenebilir.

Endülüs'ten Osmanlı ülkesine gelen âlimler arasında mutasavvıf Abu'l-Hasan 'Ali b. Maymun b. Abi Bakr b. 'Ali b. Maymun al-Haşimi al-Kuraşi al-Gumâri al-Andalusî al-Mağribi al-Fâsi (ö. 917/1511)⁹¹ ile 923/1517'de Sultan I. Selim'e *al-Durr al-Musan fi Sırat al-Muzaffar Salım Han* adlı bir *Selim-nâme*⁹² yazan 'Ali b. Muhammed al-Lahmi al-Andalusî al-İşbili al-Mağribi al-Dimaşki (923/1517'de sağ)⁹³ de bulunmaktadır. Fakat bu âlimler riyâzi ve tabii bilimler sahasında herhangi bir eser vermediklerinden araştırmamıza dahil edilmemişlerdir.

Yukarıda verdiğimiz bazı örneklerden ortaya çıkan tablonun bariz özelliklerini tahlil edecek olursak şu tespitleri ortaya koyabiliriz: Araştırmamızın başlangıcında ileri sürüldüğü gibi Müslümanların İspanya'daki hâkimiyetinin 1492 yılında sona ermesinden sonra birçok Endülüslü Müs-

⁸⁹ Sebte, Afrika'nın kuzey batısında, kendi adı ile de tanınan Cebel-i Tarık boğazı kıyısında bir şehir olup, Fas ülkesinin Akdeniz kıyısında İspanya'nın henüz muhafaza ettiği beş mevkiden birini teşkil etmektedir (*İA*, "Sebte", X, 295). Sebte Mağrip sultanları, Endülüs Emevileri, Portekizliler ve İspanyollar arasında elden ele geçtikten sonra, en son İspanyolların eline geçmiş ve onlarda kalmıştır.

⁹⁰ Sebte'nin hemen her devirde belli-başlı ilim merkezlerinden biri olduğuna, İslâm coğrafyacılarından Abu 'Ubayd 'Abdullah b. 'Abdulaziz al-Bakrî (ö. 487/1094)'nin, *al-Ravz al-Mi'sar fi Ahbar al-Aktar* adlı eserindeki şu cümlesi de şahitlik etmektedir: "Sebte, her zaman ilim merkezlerinden biri idi." (*İA*, "Sebte", X, 297)

⁹¹ Taşköprülü-zâde, *al-Şaka'ik al-Nu'maniyya fi 'Ulama al-Davlat al-'Osmaniyya*, nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985, 352-353

⁹² Müellif nüshası, Bağdat Köşkü, nr. 197'de kayıtlıdır.

⁹³ al-Zirikli, *al-A'lam*, V, 11.

luman ve Musevi bilim adamı Osmanlı diyarına hicret etmiştir. Bunlardan Arap olanlar Osmanlı Kuzey Afrika ve Mısır vilayetine, Musevi olanlar da daha ziyade İstanbul ve Selânik'e yerleşmişlerdir. Osmanlı bilim dünyasının bu döneme kadar sahip olduğu kaynaklara yenisini ilave eden bu göçün dikkate değer katkılar ve zenginlikler sağladığı muhakkaktır. Osmanlı diyarına göç eden bu bilim adamları kabiliyetlerini ortaya koymak ve kabul görmek için birtakım eserler yazmışlardır. Saraya intisap etmek için risaleler kaleme aldıkları, bazı devlet adamlarının emri veya bizzat padişahın arzusu üzerine telifatta buldukları yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır. Bu eserler, Osmanlı biliminin o döneme kadar dayalı olduğu ve üzerine kurulu bulunduğu İslâm bilim geleneğinin dışında farklı ve yeni kaynaklarla tanışmasını temin etmiş ve bu yeni kaynaklardan yararlanan eserlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. IX./XV. asrın son yıllarında başlayan bu hicret hareketleri X./XVI. asırda da devam etmiş ve tesirlerini XI./XVII. asıra kadar göstermiştir. İspanya'dan gelen bu ilim adamları beraberlerinde klasik İslâm biliminden önemli katkılar getirdikleri gibi Osmanlı'nın o zamana kadar bilmediği, "Rönesans" bilim geleneğini getirmişlerdir. İşte yukarıda gördüğümüz örneklerde o gün için dahi klasikleşmiş bulunan İslâm bilim literatürünün dışında "Frenk-Hıristiyan", "İbrani-Yahudi" diye adlandırılan yeni bir bilim geleneğinden bahsedilmekte ve Osmanlı biliminin "Rönesans" bilimi ile tanışması ilk defa gerçekleşmektedir. Musa b. Hamun ve muhtemelen Koca Davud'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında doğan ikinci nesle kadar devam eden yeni ilmi canlılık ve telif hareketi görüyoruz.

Bu yeni kaynaklardan aktarmalar yapılırken, yeni-eski bilim tradisyonlarının tartışmaya başlandığı görülmekte, Avrupa'daki yeni bilgi ve gelişmelerden bahsedilmektedir. 'Abdussalam al-Muhtadi'de de belirtildiği üzere, büyük İslâm bilim adamlarının, tıp sahasında İbn Sina örneğinde olduğu gibi "Frenkistan'da "Frenk" hekimler tarafından yapılan tartışmalarda üstün tutulduğunu görürüz. Musa Calinus al-İsraili'nin İslâm bilim adamları dışında yararlanmış olduğu Rönesans bilim adamlarından Arnault de Villeneuve (1234-1310) ilmi kariyerini Arapça öğrenerek ve o dille yazılmış tıp kaynaklarından Latinceye tercüme yaparak sürdürmüştür. Görülüyor ki burada Osmanlı bilim dünyasının gözünü kamaştıran bir husus yok, temel bilim kaynakları hala Arapçadır ve "Frenk"ler de bu dönemde hâlâ İslâm biliminin üstünlüğünü kabul ediyorlar.

Osmanlı Devleti'ne muhtelif göç dalgaları ile gelen Musevi hekimler İstanbul ve Selânik'e yerleştiler. Getirdikleri, İslâm tıp biliminden değişik olan tıp geleneği, mesleklerinde çabuk ilerlemelerini sağladı. Lizbon, Coimbre ve Alcala gibi üniversitelerde eğitim gören bu hekimler kitaplarını da beraber getirmişlerdi. Bazıları saraya intisap etmiş ve sultanın hususi hekimliğine kadar yükselmişlerdi. Musevi hekimlerin mevkileri yüksek ve durumları iyi olup vergiden muaf tutulma ve at binme gibi imtiyazları vardı. Osmanlı Devleti'ndeki Musevi hekimlerin adedi hakkında çeşitli kaynaklar değişik rakamlar vermektedirler. İstanbul'a 1551'de gelen Fransız sefirine refakat eden Seyyah Nicolas de Nicolay, *Navigations* adlı seyahat-nâmesinde bir bölümü İstanbul'daki hekimlere hasretmiştir⁹⁴. Bu bölümde de Nicolay Musevi hekimlerin durumunu belirterek şunları yazmıştır:

Türkiye'de, bilhassa Cosntantinople'da tıp ilmî öğreten ve icra eden Musevilerin adedi Türklerden daha fazladır. Aralarında teorik bilgisi ve çok kuvvetli ve tatbikatta tecrübeli olanları vardır. Tıpta genellikle diğer milletlerden üstün olmalarının sebepleri arasında Yunanca, Arapça, Arami ve İbrani dillerini bilmeleri yatmaktadır. Tababet tahsili için gerekli olan ilimlerden tıp, tabii felsefe ve astronomi kitaplarını yazan tanınmış âlimler bu dilleri kullanmışlardır. Türkler tarafından "hekim" adı verilen tıp mensupları, sultan tarafından yüksek maaşlarla tutulurdu. Türk ve Musevi hekimleri eğlencelerde beraber ağırlandı. Benim Levant'da bulunduğum sırada tanıdığım altmış yaşlarındaki Amon adlı Musevi bir hekim diğerleri arasında çok itibar gören, selahiyetli; yaptığı iyilikleri, bilgisi, heybetli görünüşü ile çok tanınan bir şahsiyetti."

Göçmen Musevi bilim adamları arasında, 'Abdussalam al-Muhtadi'nin hayat hikâyesinden anlaşıldığına göre, Osmanlı toplumu ve kültürüne büyük uyum gösterip, İslâmiyeti kabul etmekle kalmayıp eski dinlerini tenkid eden eser yazacak kadar Osmanlı dünya görüşüne tamamiyle intibak edenler olmuştur. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin sağladığı imtiyazlar ile dini hüviyetlerini muhafaza edenler ve ikinci nesle mensup olan Musa b.

⁹⁴ Nicolas de Nicolay, *Les quatre premiers livres de navigations et pérégrinations orientales*, Lyons 1568, kitap 3, bölüm 7: *Les Médecins de Constantinople*, yap. 105, 115, Ing. çev. T. Washington, the Younger, *The Navigations, peregrinations and voyages, made into Turkie by Nocalas de Nicolay* (G.A. Russell, "Physicians at the Ottoman Court", *Medical History*, 1994 (34), s. 256, 78 numaralı dipnottan naklen).

Hamun durumunda olduğu gibi bazı sürtüşmelerin veya intibaksızlıkların olduğunu da söylemek gerekir.

Bu araştırmada İslâm bilim adamlarının XVII. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'nın teknoloji bakımından İslâm dünyasının ilerisinde olduğunu ve özellikle askeri teknolojinin kendilerininkinden daha üstün olduğunu açıkça kabul ettiklerini görürüz. İbrahim b. Ahmed al-Andalusî ve Ahmed b. Kasım al-Andalusî'nin ateşli silahlar konusundaki çalışmaları İslâm dünyasının Avrupa'dan yaptığı teknoloji casusluğunun ilk örneklerinden birisini sunar. Avrupa'nın askeri teknoloji sahasında üstünlüğünü kabul etmeye mecbur olan Müslüman bilim adamlarından bazılarının Avrupa'nın dinî sahada getirebileceği tartışmaları göz önüne alarak harekete geçtikleri görülür. Ahmed b. Kasım al-Andalusî'nin Frengistan seyahati buna misâl olarak gösterilebilir.

Ahmed b. Kasım, Avrupa'ya yaptığı seyahat boyunca Hıristiyan keşiş ve ruhbanlarla münazaralar yapar ve Yahudi dinini de yakından tanımaya çalışır ve sonunda "Nasiru'l-Din 'ala'l-Kavm al-Kafirin" adlı eserini yazar. Onun bu husustaki reaksiyonunu ve İslâm dünyasının manevi yönden üstünlüğünün devam ettiğini göstermeye matuf gayretini aksettiren bu eserin döneminin en bariz örneğini teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Endülüs'ten gelenler İspanyolca kitaplardan bir takım tercüme ve aktarmalar yapmışlardır. Bunun bariz örneği Amerika'nın keşfinden sonra eski dünyaya X./XVI. yüzyıl ortalarında intikal eden tütün ile ilgili tıbbî faydalar hakkındadır. İbn Canî'nin Motaridis adındaki İspanyol bir tabibin "Frenkçe" eserinden Arapçaya tercüme ettiği bu risalenin başında verilen bilgilerden, XVII. yüzyıl başlarında tütün tiryakiliğinin İstanbul'da yaygın hale geldiği ve edebî eserlere konu teşkil edecek ilgi seviyesine ulaştığı anlaşılmaktadır. 1580 tarihli bir hadiseden bahsedilen bu risalenin bu tarihten sonra basılan bir kaynaktan tercüme edildiğini bize ayrıca İberya'dan gelen Yahudi göç dalgalarından sonra da kitap gelişlerinin devam ettiğini gösterir.

Bu çalışmanın ortaya çıkardığı Osmanlı bilim tarihini ve gelenek olarak kültür tarihini ilgilendiren başka bir husus da bilim adamlarının ilim tahsili ve ilmi müzakerelerde bulunmak için yaptıkları seyahat ve muhaberatın canlı bir şekilde devam etmekte olduğu gerçeğidir. Genel olarak Osmanlı dönemini ilim ve kültür açısından verimsizlik ve ataletle vasıflan-

dıranların bu dönemde ilmî seyahat ve muhaberatın da olmadığını düşündükleri bilinmektedir. Göç mecburiyeti ile Osmanlı dünyasına gelenler dışında kalan Takiyyuddin, al-Hafaci ve İbn Hamza'nın yukarıda belirtilen seyahat ve muhaberatı bize bu kanaatin yanlışlığını ispatlayan yeterli örneklerdir.

Burada incelenen müellifler ve eserleri hakkında verilen bilgilerden Osmanlı Türkçesinin bilim dili olarak gelişmesi ve kullanılması açısından bazı dikkate değer tespitler ortaya çıkmaktadır. Burada açıkça görülüyor ki Osmanlı Türkçesi X./XVI. yüzyılda Arapçanın yanında bilim dili olarak yerini almış bulunmaktadır. VII./XIII. yüzyıldan itibaren Türk asıllı medrese müptedi talebelerinin ve Arapça bilmeyenlerin anlaması için basit tercüme ile başlayan Anadolu Türkçesinin bilim dili yolundaki gelişmesi bu dönemde olgunluk ve yaygınlık kazanmıştır. Endülüs'ten ilk göç eden nesle mensup ve 1524 yılında yaşadığını bildiğimiz Musa Calinus al-İsraili'nin ilaçlar konusundaki Türkçe risalesi; göç edenlerin ikinci nesline mensup olup İstanbul'da doğan 1554'te ölen Musa b. Hamun'un dişçilikle ilgili Türkçe eseri; Cezayir'de X./XVI. yüzyılın ikinci yarısında doğup orada ilk eğitimini gördükten sonra İstanbul'a gelerek tahsilini tamamlayan İbn Hamza al-Mağribi'nin matematiğe ait Türkçe kitabı önemli üç örnektir. Bu üç eserin Türkçe yazılmış olmaları Osmanlı Türkçesinin bilim dili olma hususunda kazandığı konumu belirlemesi bakımından dikkate değer husustur. Burada dikkate değer önemli başka bir husus, bu üç bilim adamının ana dillerinin Türkçe olmaması ve ikisinin Musevi olmasıdır. Bunun da Osmanlı Türkçesinin ulaştığı gelişme ve kullanım seviyesini belirtmesi açısından ayrı bir yeri vardır.

Bu araştırmamızın sonunda Osmanlı biliminin genel gelişmesi ve eski İslâm bilim geleneği-modern Batı bilim geleneği ilişkisi açısından dikkate değer bir tespitimizi ifade etmek isteriz. II. Bayezid döneminde 'Abdussalam al-Muhtadi tarafından yazılmış olan vebâ ile ilgili Arapça eser takriben üç yüz sene sonra 1795'de Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi tarafından ilaveler yapılarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu, XII./XVIII. yüzyıl sonunda eski tıbbın yeni ilaveler yapılmak suretiyle hala kullanılır durumda olduğunu gösterir. Aynı eserin modern tıp eğitimi ve sağlık hizmetlerinin devlet tarafından yaygınlaştırılma teşebbüslerinin yoğunluk kazandığı Sultan II. Abdülhamid döneminde tekrar ilgi görmesi ve yeniden Türkçeye tercüme edilmesi eski tıba gösterilen ihtiyaçtan ziyade Batı

bilimine kültürel bir reaksiyon olarak değerlendirilebilir. Eserin mütercimi Sanayi Alayı Müftüsü Ahmed-i Ömeri al-Şami'nin önsözünden de anlaşılacağı üzere İslâm-Batı medeniyet çatışmasını yaşayan bazı Osmanlı aydınlarının eski kültür mirasıyla ilgilenmeleri yeni bilimi reddetme veya yerine eskisini ikame etme niyetiyle olmayıp, kanaatimize göre daha çok unutulmaya yüz tutan bir kültür mirasının varlığına ve ehemmiyetine dikkati çekmek ve bu "eski" bilimin "yeni" bilim tarafından değerinin ispat edilebileceğini göstermektir.**

** Geniş bir tarama gerektiren bu uzun çalışmaya katkıda bulunan IRCICA Yazmalar Bölümünden kıymetli öğrencim Cevat İzgi'ye, aynı Bölüm'de çalışmış olan Cemil Akpınar'a ve son olarak Bilgisayar Bölümü Başkanı Acar Tanlak'a teşekkürlerimi ifade ederim.

مقدار عن العنق العائق كلمة أو نصفه كمثل الذي الورد
هنا قم على طرف العائق المطلوب وقصه خطاً مستقيماً
من الموضع الذي أنت قائم عليه إلى الطرف المقابل
له وادعى حجراً من نقطة ما من الخيط ويقع على نقطه
ما من نقطة العنق وعلّم على تلك النقطة من الخيط
علامة ثم ضع خط الجيوب على الموضع الذي أنت قائم
عليه من زاوية الارتفاع وبنام الخيط المذكور ويكون
باسم خط الجيوب إلى واجهتك وانقذ الدابة بحيث
يجذب بصلابة الموضع على رأس خط الأقسام التي
موضع الجمع وإلى النقطة من نقطة العنق أي نقطة
الورد وانقص سهم ذلك القطع من س وبنحى الباقي

بالخيط الأول ويسمى بسبب ذلك القطع بالخيط
الثاني ثم اعرف عدد درجات الخيط التي بين موضع
علامته لموضع الجمع وبين العلامة التي فيه من
درجات خط الجيوب واضرب في الخيط الثاني
وقسم الحاصل على الخيط الأول ويحصل عدد درجات
العنق المطلوب الذي من موضع العلامة المرسومة
على الخيط إلى نقطة العنق من درجات

خط الجيوب وانه

اعلم

قد نقل هذا الرسالة من العرف إلى العرفي العبد المذنب
عبد السلام المهدي بتلقيح الطائر المصدق

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي شرح صدر الأقطاب بعلم الأبدان و نور أطوارهم
 باخراج عقدة البحار و قد خاضه ليكونوا مصليين لحوال سائر
 الكون و خاصة لمصالح الأتساء و الصدرة و السلام على
 جميع الأنبياء و المرسلين للفقراء و على الكسبيين المأخوذ
 للطفبان و بعد فيقول اضعف العبد الاذل الياس اليهود
 ابن إبراهيم الاسباني لما رضى الله تعالى عنه معرفة علم الأبدان
 الذي به صحة الانسان باعطاء النفوس الوصول الى حنة
 أطباء الزمان في كثير من البلدان هو مطالعة الكتب المعقدة
 عليها لأصحاب المحققين من المتقدمين و المتأخرين من مثل
 كتاب ابن حينا و كتاب الأمراض الحادة و كتاب مقدمة
 المعرفة لابن سينا و كتاب اصناف الحيات و كتاب صناعات
 الكبر و كتاب الاغذية لجالينوس و كتاب الحيات لاسحق
 اليهودي و كتابي الزكوى الرازي و رسا يامروان ابن زهر و
 كتابي السنج و كتابات ابن الروشد الفاضل القرطبي و كتاب
 تحرير من اليهودي و النصارى و بعد هذه خطا و وصلت بعد

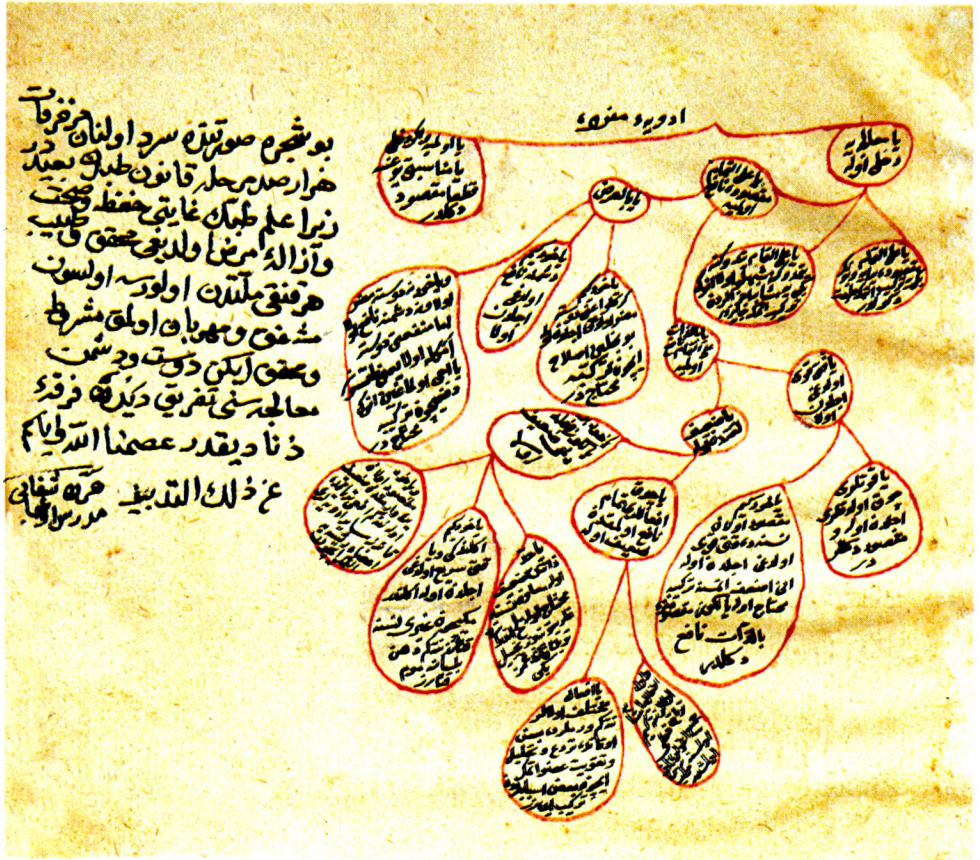
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على أفضل خلق
وطبيب قلوب العصاة محمد وعلى آله وآل زوجه وأولاده
وعترته منهم أجمعين أما بعد أشبه برسالة شفاء دلالة لك
مؤلف ومرتب اولان قوم موسوية دن آسباني اليكس
من ابرام نام يهودي ممالك مرقوم اولان اسپانية نيك مجرب
واسلطان اصبا سنين اول بغي جنتين يونان اقام مرحوم
ومعصولة سلطان بايزيد خان آسته الله في عنرف الجندان
حضرت نيك وقت زمان آوان سلطانين استانه عليه
وشهر استانبولده افان الله عن القضاء والبلية به عظيم نزاله
وعقبت دخی علت طاعون ووبایزیرای ظهور اولوب
اولوقند استانه عليه موجود اولان اطبانك اکثریسی
علت مزبورك تدبير و تداویستند عاجز و عارم قادر تر میخی
ظاهر و هویدا اول بغي بیایدرا و لغنه اولوقند مؤلف رساله
اولان اليكس نام طبيبك اشبه و اداء عضالده تجربه سیست
ایدوب و اکثریای تدباوی ایلدیکی اصحاب علل وارباب

کرامت

دعی استغناء مفیداً ما صحیح اولاد کبیرہ نیک مزاجی فساد ایدر . دینار
 واقفا بربصدہ فضیلتا اضبوط و عفوئمه باطنه اولینجو کندی طبعینده
 مرکوز اولاد تحصیل اضبوط صحیحو یہ صرف ایدر . اولادہ مزاج صحیحو
 مفاد طبع اولور . شبه یوقدر . اما حمای دبانہ زیادت کافه ناسک
 مزاجدی لھوای متعقدہ متعفی اولور . دزبانہ مذکور عفوئمانہ
 بولدی قسسی ازال ایدر . دیو فصوص مفید اولسه اولور . دیو عجمی
 قانونہ «ابہ سنیا» نیک کتاب ابعثک شرضده مفید بابه
 ایمنه ایدم . فدیاصح «انسی محمد م الولف و باله التوفیہ هو نعم الرعبه

مترجمها المفیدی فی الای الضنایع احمد
 الشامی الشهری العمری
 سلج شعبان المعظم

س ۱۳۱۱

Musa Cahnus al-Isra'ili, *Risala fi Tebayi al-Adviya va sti maliha*, İ.Ü. Ktp., nr. 7120, yap. 2a.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله المقيم كل نفس ما كتبت • المطلع على ما في القلوب
بما كتبت • الحبيب على خواطر عباده إذا احتجبت • الذي
لا يخفى عن علمه شيء في السموات والأرضين تحركت أو كنت
المقرب بكلمته في جزديات خلقه الإنسان ولين خفيته • المفضل
بقول طاعات عباده وإن ضغرت • سبحانه من عت نعمته
كافة العيساء وشايت • منفعة فضله اتعت القلوب
للفضائل وانشرت • وبين تزيينته تقيدت الخواطر
بالمعارف فكلت • ونحن هدياته رفعت عن القلوب طلمات

غزاعلى الاخرجه شانا والطفا تريكسا . وازيكهاحت واكروا
كانه معدن الحيوة في سوع الصحة . فبدوام محته نبال طبع النوع الانساني
خبر ابرى ونعم سربرى . تشور بوزايفته الابران . وبروج روپايفته
تذروح الارواح . وتشرح القلوب جميعا من مياها الصايح ونور انوار
شمس النسا . كالشمس في رابعة السما . يعنى بعيناه كل كبير . ويصح بجمته
انكاس شعاعه كل يلجم فبصير نيرا . هو السراج الانبى . على ظلمات الارض
سلطان اعظم التسلمين وانيرها واظفرها . برهان اخيم الخواير من مليات
اجل الملوك وغالبها . جابر الجابرة وقاهر القواقر . قاهر القياصرة كالاسر الكائنة
السابق بالجز الدائم . اللاتقى في واجر اليتام . الملتطبان الله تعالى على جميع افضل
الانعام السلطان سليمان خان بن سليم خان ادامة الله جل و علا الملوك الشايد
واخصه من العبد المنيد . وبصر دوله العاهرة بعزته للماضى ودره
السعيد . لانزلت القاهر ببقائه مشرقه مشرقه . والاعداد على قدر
وفى علومه مراد . مشرقه . بدوام العفة الثامة كاليقنه آيين .

بهاود

رک دمان حنظلہ جانی زلع طبیب اہل ہند رسالہ کبیر

۱۵۱۱/۱۹

احمد لہ عموماً جمیلاً یستحق بحال حکمتہ و اشکرہ شکر اعلیٰ است با بحال قدرتہ
الذی خلق الانسان و کرہ ما بنوع التکلیات و علمه خواص الادویۃ من الآثار
و انباتہ یستفید بہا فی الاعمال و العبادات و حتی علی الانبیاء و المرسلین
افضل الصلوٰت و اکل الخبثات و بعد فیقول العبد الذی المنصف
الی رحمۃ اللہ الملک المنان شعبان بن اسحاق الشیرازی جانی المتطبیب
لما رأیت القوم حتی النساء انہم اعنادوا شرب الدخان من النبات فمرد
الآن بطبا قو ولا یسئلون ہر فہم من نفع او ضرر فلدیس مقصود ہم من شربہ حفظ الصحتہ
علی الصیح ولا ردنا علی السقیم بل بقصد و ان النشوة الحاکم لہنہ بسبب الاتجار
الروحانیۃ المتعبدۃ علی الدماغ و لہنہ رطوبات المعدة و تہنہ لہا ایضاً
و نظرت رسالہ منطوقہ بمعنی ہذا النبات یصح قوی لکن مدخول حنظلہ
عدم کون ہا یک کیفیت خراج ہذا النبات فیہا اولاً و ثانیاً البوان و الثالث ثانیاً
اذ ہوا لازم یتیم علی ہذہ یطولی فی علم الطب و کیف لا یكون قاصرہ و قال فانہا
اولاً فیہ قوۃ استقل بہا البلم و ثانیاً فالک و تہنہ الصفراء و یری بینہما شہارۃ عظیمة
فان تفتتہ البلم لا یخولم الی لکن ابا استفراغہ بالادویۃ المسملیۃ و ہوا الاکتف
او التحلیل و التلطیف او یجفف فقط و ہذا النبات لیس من الادویۃ المسملیۃ ہتہنا
یکون مسملہ فان الدخان جہر ارستی فیہ قوۃ مجففۃ قویۃ و نارۃ یسیر فیہ
سا رتقیۃ البلم بالتحلیل و التلطیف فقط لایتأتی ذلک الا بتحرارہ و الیسوسہ لطیف
قولہ و تہنہ الصفراء فان علاج الصفراء خلاف ذلک اعنی التبرید و التلطیف
اذ النفع فی الصفراء لا یكون بالتحلیل و التلطیف علی ہونی البلم و السوا لہنہ

الاسرائیلی

